

Masteroppgave

Nordisk vikingtid og middelalder

Camilla Rudrud 2007

”Bergen og utviklingen av stavkirken med hevet midtrom”

INNHALDSFORTEGNELSE

1. Innledning.....	4
1.1. Innledning.....	4
1.2. Tidligere forskning, teori og metode.....	6
1.2.1. Den typologiske metoden.....	7
1.2.2. Det historiske forløp.....	8
1.2.3. Utenlandske forbilder og hjemlig tradisjon.....	9
1.2.4. Spredning: Sentrum-periferi.....	11
2. Byutvikling med konge- og kirkemakt i Bergen.....	13
2.1. Misjonskongene og de første kirkene.....	13
2.2. Konge- og kirkemakt.....	13
2.2.1. De eldste spor.....	13
2.2.2. Konge og kirke.....	14
2.3. Byggeforshold og bygghytter	15
2.3.1. Bygghyttene.....	16
3. Romansk kirkearkitektur i Bergen.....	19
3.1. Trekirker i Bergen i tidlig middelalder.....	19
3.2. Fra Italia til Nord-Europa.....	21
3.3. Anglo-normannisk byggestil i Bergen fra ca. 1070-1120	22
3.3.1. Den anglo-normanniske byggestil.....	22
3.3.2. Kristkirken.....	23
3.3.3. En skandinavisk domkirketype.....	26
3.4. Rhinsk-lombardisk byggestil i Bergen ca. 1120-1160	27
3.4.1. Rhinsk-lombardisk byggestil.....	27
3.4.2. Romanske kirker i Bergen.....	28
3.5. Bergensmiljøet.....	35
3.6. Bergen og Lund.....	36
3.7. Stavanger domkirke.....	39
4. Stavkirken med hevet midtrom.....	48
4.1. Misjonskirke og stolpekirke.....	48
4.1.1. Stolpekirkene.....	49

4.2. Den enkle stavkirketypen.....	51
4.3. Stavkirken med hevet midtrom og basilikateorien.....	54
4.3.1. Claus Ahrens og England.....	55
4.4. Stavkirkeskurden.....	58
4.4.1. Tidlig romansk stavkirkeskurd.....	59
5. Konklusjoner.....	66
5.1. Stolpekirken fra Europa.....	66
5.2. Stavkirken med hevet midtrom.....	66
5.3. Stavkirkeskurden.....	67
5.4. Bergen.....	68
Litteraturliste.....	69

1. INNLEDNING¹

Hvor stavkirkene har sin opprinnelse og hvordan nye konstruksjonsprinsipper slo gjennom i 1100-tallets stavkirkearkitektur er fremdeles sentrale emner for forskningsdebatten. Stavkirkenes unike stilling i Europas arkitekturhistorie har bidratt til å øke vår fascinasjon av dem. I perioden 1800-1885 ble likevel 59 stavkirker revet, og selv om de fleste av dem nok var både små og trekkfulle, vokste det gradvis fram en forståelse av at kirkene kunne være verneverdige. Grunnleggende verk om stavkirkene ble på 1800-tallet skrevet av Nicolai Nicolaisen og Lorentz Dietrichson², samtidig med at Fortidsminneforeningen foretok arkitektoniske oppmålinger og nøyaktige avbildninger.

Dietrichson var den første som gjorde en nærmere studie av stavkirkeskurden, der han så dem dels på en europeisk bakgrunn, men også langs nasjonale linjer, som uttrykk for en hjemlig og folkelig treskjæringstradisjon. Martin Blindheim tok mange år senere opp det europeiske sporet og satte for første gang portalskurden inn i en internasjonal sammenheng. Dette arbeidet ble senere videreført av Erla Hohler, som katalogiserte det tilgjengelige materialet og drøftet det inngående i forhold til steinskulptur og treskurd både i Norge og utlandet.

De sentrale problemene innen forskningen har i hovedsak dreiet seg om opphav og utvikling, videre hvilken utbredelse stavkirkene og portalene hadde. Debatten refererer ofte til eldre argumenter og synspunkter, og enkelte teorier er gjengangere fra den eldste forskningen. Det har fra begynnelsen av vært en utbredt enighet om at stavkirkene med hevet midtrom båret av søylerekker og profilerte buer var influert av den tidlige kristne og romanske basilikatradisjonen. Dietrichsons og Anders Bugges opprinnelige definisjon av stavkirken som en steinarkitektur overført til tre, har møtt mye motstand, og har ikke lenger samme gyldighet. Særlig arkitekter har motsatt seg denne tankegangen og har hevdet at innflytelsen fra utenlandsk steinarkitektur for det meste er av dekorativ karakter og derfor må betraktes som overfladisk.

Diskusjonen rundt det miljøet portalene ble utført i, har ellers fått liten oppmerksomhet i forskningen. Dietrichson hadde for eksempel en forestilling om at dette var folkekunst, delvis på bakgrunn av vår nasjonale, naturlige kreativitet. Impulser ble spredd fra dalføre til dalføre ved kopiering, endringer fant sted på grunn av misforståelser eller unøyaktigheter i kopieringen. Hauglid er tydeligere i sin mening, han sier dette er lokale

¹ Jeg har valgt å ikke ta med bilder, da disse ville bli å veldig mange. Litteraturen i henvisningene har tilstrekkelig med illustrasjoner.

² Dietrichson 1892.

produkter, altså folkelig kunst.³ Det er først med Blindheim og Christie at man får en klar erkjennelse av at stavkirkene og portalene trolig springer ut av et profesjonelt håndvertermiljø. Blindheim mente portalene var skåret av profesjonelle treskjærere, som var medlemmer av byggelag.⁴ Anker følger opp disse tankene og mener at bortsett fra de aller enkleste må stavkirkene ha vært bygget av spesialiserte håndverkere, og det samme gjelder for portalene, som må ha vært utført av en profesjonell portalskjærer.⁵ Anker ser dessuten for seg at disse treskjærerne kunne operere til dels uavhengig av byggelaget, og at de kan ha hatt basis i egne treskjærerverksteder, gjerne i byene.⁶

Det er videre en bred enighet om at portalene i Sogn-Valdres-gruppen gjenspeiler et håndvertermiljø på et høyt profesjonelt nivå, som har utøvet sitt yrke i et internasjonalt miljø hvor bemidlede oppdragsgivere med kresen smak har stimulert og utfordret håndverkere. Stilblandingen i portalene henviser dessuten til et byggemiljø av en viss alder og bredde.

En første bygghytte i stein ble trolig etablert i Bergen allerede omkring 1070, da Kong Olav Kyrre påbegynte byggingen av Kristkirken, byens domkirke. Disse håndverkerne må i stor grad ha kommet fra utlandet, og omstendighetene tyder på at de kan ha vært engelske, med et anglo-normannisk stilrepertoire. I den første tredjedel av 1100-tallet fulgte hektisk byggeaktivitet i byen under Eystein Magnusson, som skal ha reist flere kirker og klostre i byen. Perioden kjennetegnes av en klar rhinsk-lombardisk stil, som trolig har kommet med håndverkere fra bygghytten ved domkirken i Lund. Både Blindheim og Anker tenker seg at den første Sogn-Valdres-komposisjonen kan ha oppstått i dette håndvertermiljøet i Bergen, som utover 1100-tallet etablerte seg som landets største og viktigste by, som bispe- og kongssete. Anker ser imidlertid at "(...)faktisk kan midten av 1100-tallet være for sent for en slik Bergens-impuls i portalskulpturen."⁷ Hans Emil Lidén påpeker at det på dette tidspunktet (midten av 1100-tallet) ikke ble bygget trekirker av betydning i Bergen. Hohler viser til at det ikke er funnet lombardiske motiver av samme type som i stavkirkeskurden i Bergen, og mener at den første Sogn-Valdres-komposisjonen følgelig må ha hatt sitt utgangspunkt i nær tilknytning til verkstedsmiljøet i Trondheim, trolig kort etter 1130. Leif Anker spør til slutt om det er rimelig å forklare både Vågå-portalen og Rennebuportalen på den ene siden og Urneskapitelene og Sogn-Valdres-portalene på den

³ Hauglid 1937, s.130.

⁴ Blindheim 1965a, s.52.

⁵ Anker 1997, s.31.

⁶ Anker 1997, s.31.

⁷ Anker 1997, s. 244.

andre som frukter fra det samme verkstedsmiljøet i Trondheim.⁸ Basert på det kjente og bevarte materialet er svaret ja, mener han. Det er med andre ord satt fram en rekke argumenter mot Bergen som opprinnelsessted både for stavkirken med hevet midtrom og dens portalskulptur.

Denne fremstillingen vil likevel forsøke å nyansere dette bildet, og gjennomgå en del av de premissene som har ligget til grunn. På bakgrunn av det bevarte materialet og en rekke nye dateringer, mener jeg det er mulig å styrke Bergens posisjon som et betydningsfullt, skapende håndverkssentrum tidlig på 1100-tallet. Det er likevel viktig å understreke Trondheimsfragmentenes ubestridelige posisjon som noe av det beste innen norsk middelalderskulptur. Det er hevet over enhver tvil at byggemiljøet i Trondheim på begynnelsen av 1100-tallet frembrakte skulptur på høyde med andre bygghytter i Europa, og at den anglo-normanniske bygghytten der trolig har vært toneangivende for byggemiljøer i andre norske byer, deriblant Bergen. Dette utelukker imidlertid ikke et levende og selvstendig byggemiljø i Bergen, som i omfang bør ha kunnet måle seg med Trondheims. Det er min påstand i denne oppgaven at Bergen må stå sentralt i en diskusjon om opphavet til den rhinsk-lombardiske innflytelsen på stavkirkene. Jeg vil forsøke å underbygge denne påstanden ved å se nærmere på det bevarte romanske materialet i Bergen, det gjelder både skriftlige kilder, arkeologiske kilder, stående bygninger, samt bevarte bygningsrester. Gjennom dette håper jeg å kunne sannsynliggjøre at Bergen var et innovasjonssentrum innen skulptur og arkitektur tidlig på 1100-tallet.

1.2. Tidligere forskning, teori og metode

På sine reiser i Norge i 1826 og 1834 identifiserte J. C. Dahl stavkirkene som ”Minnesmerker om en høyt utviklet trebyggningskunst fra de tidligste århundrer i de indre landskaper i Norge”. J. C. Dahl var i stor grad influert av datidens tyske nasjonale og historiske romantikk, og samlet entusiastisk all informasjon han kunne. Han ga ut det første verk om dem under nevnte tittel på tysk i Dresden i 1837.⁹ J. C. Dahl var dessuten initiativtaker til opprettelsen av ”Foreningen til Norske Fortidsminners Bevaring” i 1844, og ga dermed et vesentlig bidrag til arbeidet for å bevare og utforske de bevarte stavkirkene. Fortidsminneforeningen satte så i 1853 i gang med oppmåling og avbildning av de da eksisterende stavkirker, og arbeidet ble utført av arkitektene Georg A. Bull, Peter Blix og Chr. Christie under ledelse av antikvar Nicolay Nicolaysen. Dette var første gang det ble utført systematiske oppmålinger sammen

⁸ Anker 2005, s. 60.

⁹ Anker 1997, s.184.

med ordentlige arkitekttegninger av stavkirkene og portalene. Registreringsarbeidet ble gjort fra 1850- til 1880-årene. Nicolay Nicolaysen skrev så den første systematiske oversikten i 1855, hvor han beskrev hver portal, del for del, men uten et skikkelig begrepsapparat og uten grupperingskriterier.¹⁰

Innen stavkirkeforskningen har klassifiseringen av stavkirkeportalene i grupper vært et sentralt problem, helt fra begynnelsen. Det første grunnleggende verket kom først i 1892 med Lorentz Dietrichsons ”De norske stavkirker. Studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling”¹¹ All senere forskning bygger på hans arbeider, og hans hovedsynspunkt på stavkirkenes utvikling er i all hovedsak akseptert av senere forskere. Han forsøkte i 1878 for første gang å ordne stavkirkeportalene i et system basert på Nicolaysens utviklingsteori. Både Nicolaysen og Dietrichson ”faller naturlig inn i et bestemt, kulturoptimistisk, nasjonalt forskningsmiljø i Norge i annen halvdel av forrige århundre”.¹² I denne boken fra 1878 bruker han stavkirkeportalene som inspirasjon for å revitalisere den nasjonale husflidstradisjonen. Hans syn på portalene som laget av ”folkets egne” hang sammen med dette ønsket.

En annen viktig forutsetning for Dietrichsons arbeid var Darwins ”Origin of the species” fra 1859.¹³ Her beskrives i et vitenskaplig system ideen om at utviklingen går fra det enkle til det mer kompliserte ved hjelp av mindre, gradvise endringer. Dietrichson unngår likevel å gå i den darwinistiske fellen å sette likhetstegn mellom enkle og tidlige portaler. Både han og Nicolaysen var klar over at visse portaler måtte være de eldste, på bakgrunn av deres likhet med jernalderens dyreornamentikk. I den andre enden av utviklingslinjen plasserte han de romanske portalene. Der har dyrene og båndfletningsprinsippet forsvunnet, og planteformene og tangeringsprinsippet har overtatt.¹⁴

1.2.1. Den typologiske metoden

Dietrichsons typologiske fremgangsmåte har som nevnt vært helt avgjørende for senere forskning. Særlig gjelder dette Sogn-Valdres-gruppens portaler, der man har forsøkt å definere de forskjellige typer, og man har søkt å avdekke et logisk mønster i de tidlige faser som naturlig ville lede fram til Sogn-Valdres-typen som kulminasjon. At dragene på de romanske portalene i virkelighetene er Urnesdyret som har fått vinger, er en tanke helt i tråd

¹⁰ Nicolaysen 1853-55. Hohler 1993, s.16.

¹¹ Dietrichson 1892

¹² Hohler 1993, s.13.

¹³ Darwins ”Origin of the species” ble oversatt til svensk i 1871 og til norsk i 1889. Se Kleinbauer 1971, s.19ff, om forholdet mellom Darwinisme og kunsthistorisk forskning. Se også Hohler 1992, s.7-11 hvor hun drøfter Dietrichson o.a. forhold til Darwinismen og den typologiske metoden.

¹⁴ Dietrichson 1878, s.31 og 1892, s.184. Hohler 1993, s.7-8.

med denne metoden, hvor man leter etter en gradvis utvikling. Det er særlig Hauglid av norske forskere som har benyttet seg av denne typologiske metoden i sine arbeider.¹⁵

Den typologiske metoden bygger på forutsetningen om at like gjenstander må være samtidige. I arbeidet med såpass kompliserte og sammensatte gjenstander som stavkirkeportalene, må man først bestemme hvilke kriterier som skal avgjøre likhet, og hva samtiden kan ha oppfattet som "likhet". Forskere har nedlagt et stort arbeide i å definere likhet og slektskap mellom portalene, og uoverensstemmelser skyldes ofte at man ikke er enige om disse kriteriene.¹⁶

Den typologiske metoden kan dessuten kombineres med ulike former for syklusteorier, som bygger på ideer om begynnelse, høydepunkt og nedgang. Sammen gir disse metodene forskerne et rammeverk hvor man kan strukturere materialet langs stigende og synkende kurver. I verket fra 1892 har Dietrichson utviklet et rikere analysesystem, og kan nå skille mellom arkitektoniske trekk, komposisjon, motiver og dekorative detaljer, og blir i stand til å dele opp portalene i mange flere grupper.¹⁷ Den eldste gruppen, den "arkaiske", har irske aner og preges av båndsløyger og dyremotiver. Her plasserer han også enkelte portaler med visse romanske trekk i en overgangsfase. De fleste av portalene plasserer han i den såkalte "blomstringsperioden", som har ranker løpende langs sidene og kjempende drager over portalåpningen. Han deler dem i to typer ved hjelp av motivmessige kriterier: Den Sogn-Valdreske og Telemarkstypen. I tillegg kommer portaler med figurmotiver. Han drøfter også "forfaldsperiodens" portaler, som blant annet kjennetegnes av typeoppløsning, økende bruk av plantemotiver, samt enkelte gotiske elementer. Forskere etter Dietrichson har for en stor del fulgt hans hovedsyn, men i enkelte tilfeller strides man om hva som skal betegnes som "tidlig" og "uutviklet" eller "sen misforståelse" og degenerasjon. Dietrichsons tre-periode-system er i følge Hohler blitt klassisk, det eneste som har vært gjenstand for særlig diskusjon, er hans kronologi av portalene i "blomstringsperioden".¹⁸

1.2.2. Det historiske forløp

Den typologiske metodens lineæritet blir ikke egentlig utfordret av forskere før Shetelig's analyse av Osebergfunnet. Der må han nyansere lineærprinsippet, da funnet inneholder gjenstander fra flere ulike perioder. Det er likevel først med Hilmar Stigums "The Study of

¹⁵ Hauglid 1937, s.101.

¹⁶ Hohler 1993, s.9.

¹⁷ Hohler 1993, s.16.

¹⁸ Hohler 1993, s.116-17. Se Hohler s. 17-18 for en gjennomgang av de ulike forskeres synspunkt på fordelingen av portalene i denne midtre perioden. Jeg vil ikke ta for meg dette her, kun trekke opp hovedpunktene i forskningshistorien.

Man. Evolusjonstanken og det historiske forløp” at det blir tatt et klart oppgjør med den lineære typologiske metoden.¹⁹ Her påviser Stigum at nye impulser eller innovasjoner innenfor et miljø kan opptre i sin rene form til å begynne med, og at blandingsformer kommer i ettertid. Disse kan da forklares ikke som en gradvis utvikling mot en ny form, men som ulike varianter av et opprinnelig forbilde. Stigum avviser typologiens prinsipp om at en eldre og en nyere variant av samme element ikke kan eksistere samtidig. Det kan være at den eldre formen blir fortrent med en gang av en ny, men det hendte ofte at den gamle formen levde videre ved siden av den nye.²⁰

Stigum benytter begrepet kulturlån, som innebærer at et nytt element i et miljø ikke er resultat av en iboende, naturlig utvikling, men derimot påvirkning utenfra.²¹ Man kan med andre ord ikke uten videre anta at et nytt element er utviklet der forskeren først fant det, eller at det er utviklet fra en eldre, kjent form i samme område. Hvis man vil vite hvordan dette elementet er oppstått, må man først undersøke hvor det er utviklet, og under hvilke forhold det ble skapt. Man må undersøke hvor de enkelte former har vært utbredt for å få bestemt hvilke områder som kan betraktes som innovasjonssentra.²²

Stigum mener at i tilfeller der en eller flere av formene er kulturlån, er det ikke riktig å si at vi påviser utviklingen. Det er bedre å si at man påviser *det historiske forløp* i et bestemt område.²³ Dette betyr ikke at det ikke finnes noe som heter utvikling, men at det gjelder å finne ut både hvor utviklingen har funnet sted og hvilke konsekvenser den har hatt. Kildematerialet ligger ofte slik til at man må begynne med konsekvensene, det vil si, man må først undersøke de enkelte fenomenenes utbredelsesområde og se hva en kan finne ut av det.²⁴

1.2.3. Utenlandske forbilder og hjemlig tradisjon

Man har helt fra Dahls tid vært klar over stavkirkenes delte opphav i utenlandske forbilder og hjemlig tradisjon. Dietrichson hevdet at stavkirkene representerte en syntese av eldre nordisk byggeteknikk og innflytelse fra Europa, og i kirkene med hevet midtrom båret av søylerekker så han innflytelsen fra den tidlige kristne og romanske basilikatradisjonen. Han mente videre at konstruksjonsmetoden var overført i sin helhet fra angelsaksisk arkitektur, med unntak av takkonstruksjonen som han mente kunne ha sammenheng med norske, lokale

¹⁹ Stigum 1946.

²⁰ Stigum 1946, s.26.

²¹ Stigum 1946, s.27.

²² Stigum 1946, s.32.

²³ Stigum 1946, s.27.

²⁴ Stigum 1946, s.53.

trebyggingstradisjoner.²⁵ Han så den ”arkaiske” periodens forutsetninger i den såkalte svensk-irske gruppe i den yngre jernalder, mens portalene i ”blomstringsperioden” hadde sin opprinnelse i angelsaksiske og anglo-normanniske miljøer.²⁶

Denne dualismen i portalenes bakgrunn blir et hovedpunkt i forskningen, der uenigheten ikke dreier seg om den doble bakgrunnen, men hvilken av dem man legger mest vekt på. Shetelig gjorde oppmerksom på paralleller blant de svenske runesteinene, og plasserer Urnesornamentikken i annen halvdel av 1000-tallet.²⁷ Hauglid er kanskje den som i sterkeste grad har betonet portalenes slektskap med Urnesportalen og dyreornamentikken. Han ser her en sammenhengende linje tilbake til ”de eldre stavbygninger, som hovet og gildehallen”.²⁸ Videre har Fuglesang skrevet en oversikt over stilutviklingen i perioden mellom Urnesstilen og den romanske stilen.²⁹ Hun trekker her fram et stort antall skandinaviske arbeider som bekrefter Urnesstilens påvirkningskraft langt inn på 1100-tallet.

Andre forskere har fokusert mer på portalenes avhengighet av utenlandske forbilder, og der gir Boethius et mer nyansert og detaljert bilde enn hva Dietrichson tidligere hadde gjort. For de tidligste portalene ser hun paralleller i det engelske eller angelsaksiske miljø, samtidig som hun også vurderer trekk i norske steinbygninger som forbilder.³⁰ Samtidig finner hun at visse motiver i Sogn-Valdres-portalene er lånt fra den italo-lombardiske motivverdenen.³¹ Kjellberg bygger videre på den lombardiske innflytelsen og undersøker domkirken i Lund, som vesentlig tilhører den rhinsk-lombardiske retning.³² Han er imidlertid kun interessert i de lombardiske løvene i kirken, som han sammenligner med de norske kapitelløvene, resten av materialet lar han ligge.³³

Blindheim er likevel den som tydeligst gjør rede for stavkirkeportalenes todelte opphav. I to arbeider fra 1965 gjør han en grundig analyse av Sogn-Valdres-komposisjonen og kommer til at motivene i all hovedsak tilhører den rhin-lombardiske retning, som han ser for seg formidlet via Lund domkirkes byggemiljø. Han mener videre at former og detaljer derimot, særlig i de tidlige portalene, stammer fra engelske forbilder. Han vil likevel ikke undervurdere de tradisjonelle trekk i gruppen. Han argumenterer så for at denne

²⁵ Anker 1997, s.185.

²⁶ Hohler 1993, s.19.

²⁷ Shetelig 1909

²⁸ Hauglid 1937, s.70.

²⁹ Fuglesang 1981

³⁰ Boethius 1931, s. 136-143.

³¹ Boethius 1931, s. 144.

³² Kjellberg 1946

³³ Hohler 1993, s.20.

sammenblandingen av stiler kan ha skjedd i Bergen, der man kan spore både rhinsk-lombardisk og engelsk innflytelse i steinarkitekturen.

Blindheims arbeid dannet utgangspunktet for mye av den videre forskning. Anker fulgte tankene hans videre og pekte på at den lombardiske stilen hadde et vidt omfang og gjorde betydelige nedslag i de fleste land i Europa, også i England.³⁴ Hauglid legger i denne sammenheng mest vekt på muligheten for at illuminerte manuskripter kunne stå for spredningen av stilen, særlig gjaldt dette manuskripter fra enkelte skoler i England. Anker reiser til slutt spørsmålsteget ved ideen om manuskripter som impulsgiverer i det hele tatt, og peker på steinportaler som et mer rimelig undersøkelsesfelt.³⁵

I 2001 la den tyske arkitekturhistorikeren Claus Ahrens fram et stort oversiktsverk med katalog over europeiske trekirker fra antikken til barokken. Her blir stavkirkene satt opp mot en europeisk bakgrunn, hvor han ser opprinnelsen til stavkirken med hevet midtrom i engelsk trearkitektur. Erla Hohler pekte i samme retning i sitt store verk om stavkirkeskulpturen fra 1999. Verket består av to bind hvor hun katalogiserer alt kjent materiale og analyserer det i detalj i forhold til utførelse, motiv og stil. Her følger hun linjene fra Blindheim og finner nære paralleller til enkeltmotivene i Hopperstad og Ulvik i blant andre portalen i Ely katedralen i England. Hun viser til at den samme motivkretsen også finnes i trondheimsfragmentene og mener at Sogn-Valdres-portalenes opphav må være forbundet med verkstedsvirksomhet i Trondheim.

1.2.4. Spredning: Sentrum - periferi

De første byggemiljøene, eller bygghyttene som de gjerne kalles, må ha vært knyttet til bispekirkene og til de første klosterkirkene som ble etablert i nærheten av bispesetene. Bispekirkene ble ombygget eller erstattet av domkirker i løpet av 1100-årene. Disse ble i sin tur utvidet på 1200-tallet. Vi kan derfor trygt regne med at i hvert fall ved tre av bispesetene, Trondheim, Bergen og Oslo, må det ha eksistert bygghytter som arbeidet praktisk talt kontinuerlig gjennom hele 11- og 1200-tallet.³⁶ I Stavanger og Hamar kanskje ikke over fullt så lang tid. Disse bygghyttene må ha dannet selve kjernen i det norske steinbyggingsmiljøet. De må ha utviklet egne byggetradisjoner, men disse har til stadighet vært under omforming ved at nye impulser har kommet til utenfra. Utenlandske håndverkere som har vært à jour med de nyeste tekniske og estetiske landevinninger har til tider arbeidet ved bygghyttene.

³⁴ Anker 1969, 1970.

³⁵ Anker 1977, s. 127.

³⁶ Lidén 1981, s.47.

På samme tid må bygghyttene også ha avgitt håndverkere, dels til byggeoppgaver ute i distriktene, dels til andre bygghytter. Disse håndverkerne må ha bidratt til å spre bygghyttetradisjonene over større områder. Resultatet av denne prosessen kan avleses i kirkebygningene. I de sentrale byggverk som var årsaken til at bygghyttene ble dannet, kan vi spore tekniske løsninger og dekorative utsmykninger som har en klar og entydig tilknytning til bestemte utenlandske byggemiljøer. De øvrige kirkene er nok også "europeiske" i den forstand at deres dekorative utstyr generelt går tilbake på utenlandske forbilder, men samtidig kan de ha trekk som er helt spesielle.

Et slikt trekk er hva vi kan kalle "geografisk motivblanding". Det vil si at et dekorativt motiv som er karakteristisk for et bestemt europeisk område, samtidig sammenstilles med motiver fra andre europeiske områder hvor det første er ukjent.

Vi kan dessuten finne "kronologisk motivblanding". Med det menes at et motiv som er karakteristisk for en periode, sammenstilles med motiver fra andre perioder. Et vanlig trekk er en større eller mindre grad av retardasjon, det vil si at motiver som er gammelmodige eller helt forsvunnet i europeisk samtid, fortsatt opptrer i norske kirker.

Vi kan her også snakke om en "materialmessig motivblanding", når for eksempel motiver fra stavkirkeskurden blandes med motiver fra steinornamentikken. Forenkling, rasjonalisering og misforståelser av dekorative detaljer forekommer ofte i denne sammenhengen. Generelt er det også en tendens til dårligere håndverk i flertallet av de norske steinkirkene, vurdert ut fra standarden i de sentrale byggverkene. Alt dette viser oss at de europeiske impulsene nok nådde fram til de norske kirkene, men at det kunne skje via omveier og at det kunne ta tid.

2.0. Byutvikling med konge- og kirkemakt i Bergen

2.1. Misjonskongene og de første kirkene

I 900-årene begynte en målrettet misjon i Norge. Håkon Adalsteinsfostre var fostret opp ved den engelske kong Athelstans hoff i årene fram mot kongens død i 939, og omkring midten av 900-tallet kom han til Norge som konge. Med seg hadde han engelske geistlige. Trolig anla han flere kirker, blant annet viser undersøkelser ved Veøy i Romsdal mulige spor etter en kirke med gravplass fra midten av 900-tallet.³⁷ Vestlandet var kjerneområdet i Håkons rike, og det kan se ut til han her forsøkte å legge grunnlaget for en kirkeorganisasjon etter engelsk mønster. I dette området må kristne impulser tidlig ha sivet inn. Håkons misjonsforsøk mislyktes imidlertid, som kjent på grunn av motstanden han møtte i Trøndelag.³⁸ Da Olav Tryggvason ankom Norge i 995, tok han opp igjen forsøket på å grunnlegge en norsk kirke, også han ved hjelp av engelske geistlige. Sagatradisjonen regner ham som opphavsmann til de første fylkeskirkene i landet, men dette er usikkert. Det var Olav Haraldsson og hans nevø, Olav Kyrre, som sørget for en varig organisering av kirken.³⁹ Olav Kyrre bringer utviklingen videre, ved at han lot bygge bispekirker og opprettet faste bispeseter for Frostatingslag i Trondheim og for Gulatingslag i Bergen. Bispesetet i Oslo ble grunnlagt kort tid etter. Bakgrunnen for de norske kongenes misjon og arbeid for en fastere organisering av kirken henger nøye sammen med deres politiske ambisjoner. Kristendommen viste seg å være et hensiktsmessig middel til å nedkjempe førkristen samfunnsorganisasjon i de områder som motsatte seg kongen. Det gjaldt særlig innlandsområdene i Trøndelag og på Opplandene.

Kirkene som de første misjonskongene lot reise, var alle i tre, og dette var vanlig praksis i Nord-Europa. I Danmark og Sør-Sverige ble disse skiftet ut med steinkirker i løpet av 1100- og 1200-tallet, men i det øvrige Sverige og Norge ble dette aldri gjennomført i særlig grad.⁴⁰ I disse områdene forble kirker av tre vanlige ut middelalderen.

2.2. Byutvikling med konge og kirke

2.2.1. De eldste spor

På 1000-tallet regner man med at de første tendenser til byutvikling i Norge gjorde seg gjeldende. Det er i følge Knut Helle uvisst om Bergen sto i noen særstilling som vestnorsk sentrum allerede på dette tidspunktet. Arkeologiske undersøkelser gjort på 1970- og 80-tallet,

³⁷ Helle 1995, s.45. Knut Helle foreslår en sammenheng mellom de to kirkene det er spor etter på Veøy og Håkon, men har ingen konkrete kilder for dette.

³⁸ Helle 1995, s. 45.

³⁹ Helle 1995, s. 50.

⁴⁰ Christie 1980, s. 174.

tyder imidlertid på bosetning og ikke-jordbruksbasert virksomhet i Bergensområdet allerede fra 700- 800-tallet.⁴¹ Dermed ser det ut til at kongedømmet under Olav Kyrre (1063-93) i siste halvdel av 1000-tallet hjalp et allerede eksisterende strandsted videre mot klarere bypreg.

Grunnleggende forutsetninger for bydannelsen på 1000-tallet var økende folketall og produksjon av varer, men det som til slutt muliggjorde virkelig bydannelse var grunnleggende nye trekk i organiseringen av samfunnet: Utviklingen av et rikskongedømme og den kristne kirkeorganisasjonen. Gjennom hele 1000-tallet var Trondheim og Trøndelag landets mektigste område. Med relikviene etter St. Olav oppbevart i Nidaros fikk byen en helt spesiell kirkelig-politisk status. Etter Harald Hardrådes nederlag ved Stamford Bridge i 1066, økte imidlertid vestlandets hovedstad Bergen i politisk betydning, mens Trondheim i økende grad ble et kirkelig sentrum.

De to samfunnsmaktene bygde ut sentra for sin virksomhet, og utstyrte dem med bygninger og anlegg og gjorde dem til faste oppholdssteder for folk i sin tjeneste. Den kongelige og kirkelige virksomhet var i seg selv byfremmende, og fikk betydelige økonomiske og kulturelle ringvirkninger for byene. Fra og med 1100-tallet bidro så den europeiske handelsrevolusjonen til å fremme byutviklingen. I Vestnorge gjorde disse byfremmende kreftene seg sterkest gjeldende i Bergen. Bergen utviklet seg på 11- og 1200-tallet til å bli et av Skandinavias travleste og største handelssentra.

2.2.2. Konge og biskop på Holmen

De tre første bispedømmene i Norge ble antakelig fastere organisert i løpet av Olav Kyrres regjeringstid 1066-1093.⁴² De tidligste tradisjoner om en bisperesidens på Vestlandet er knyttet til Selja på Stadlandet, på øya der legenden om Sta. Sunniva hadde sin opprinnelse. Sannsynligvis hadde de første biskopene ambulerende residenser, på samme måte som kongen reiste mellom sine veitslegårder. Bergensbiskopen kan meget vel ha hatt flere residenskirker, på Selja, i Stavanger og i Bergen, før bispesetet formelt ble knyttet til

⁴¹ Helle 1995, s. 3. "I Bergen kjenner vi ingen kirkebygning forut for Olav Kyrres regjeringstid mellom 1066 og 1093, og det har like til det siste manglet holdepunkter for å føre et tettere bosatt sentrum ved Vågen bakenfor sagaopplysningen om at kong Olav "satte kjøpstad i Bjorgvin". Denne situasjonen ble endret gjennom paleobotaniske undersøkelser på tomten for SAS Royal Hotell i 1979, og i 1983 i det tidligere basseng – og sumpområdet på Koengen, middelalderens Veisan eller "myrpytten". (...) I denne sammenheng vil jeg bare understreke at de har gitt svake indisier på at det foregikk annen og mer omfattende virksomhet enn jordbruk i det nordlige havneområdet på østsiden av Vågen så tidlig som på 6-700-tallet. I materialet fra 800- og 900- tallet blir disse indisiene klarere. Dette har styrket den gamle hypotesen om strandstedutvikling ved Vågen forut for Olav Kyrres tid."

⁴² Tryti 1994, s. 25.

Bergen.⁴³ Anna Elisa Tryti mener imidlertid Bergen allerede på slutten av 1000-tallet var å regne som hovedsete for biskopen.⁴⁴ På Holmen i Bergen holdt konge og biskop rådsmøter, her tok rikspolitiske og kirkepolitiske strategier form, og her ble det ført regnskap med en omfattende økonomisk virksomhet.⁴⁵ Det var på Holmen at vordende presteemner fikk opplæring i kristen tro, dogmer og fikk liturgisk erfaring. De kirkelige handlinger i Kristkirken ble mønster- dannende for det liturgiske livet i bispedømmet.

Fra den mektige Kristkirken og bispegården på Holmen ble hele det store bispedømmet styrt gjennom middelalderen. Holmen var ikke bare midtpunktet for kirkens rituelle liv, men også for kirkens økonomiske, juridiske og politiske virksomheter. Gjennom sognesystemet og bispedømmene hadde kongedømmet i samvirke med kirken et effektivt redskap for kontroll over befolkningen.⁴⁶ Den lokale sognekirke representerte både en viktig mentalformende faktor, en økonomisk innkrever, en lokal rettsinstans, og ikke minst en formidler av internasjonale impulser til bygdesamfunnet. Det er derfor naturlig at kongedømmet deltok i og hadde interesse av utviklingen av kirkeorganisasjonen, selv om det i perioder var hard maktkamp mellom kirke og kongedømme.⁴⁷

2.3. Bygghytter og byggeforhold i Bergen 1070-1140

Landets første generasjon av kirker har som nevnt vært bygget av tre. Unntakene fra denne regelen finnes først og fremst i byene, hvor en rekke kirker ble reist i stein fra begynnelsen av. Biske- og domkirkene skulle uttrykke kirkens sentralmakt og dessuten ha en normgivende funksjon, i tråd med den romerske byggetradisjonen. Bygging med tilhugd stein var imidlertid en helt ny byggeteknikk i Norge på 1000-tallet og kunne ikke møtes av noen hjemlig tradisjon.⁴⁸ Det var først under Olav Kyrre at man begynte å mure med stein og kalk i Norge, og gjennom hele middelalderen var det de mektige i samfunnet, nasjonalt, men også lokalt, som sto bak byggingen av steinkirkene. Flere av middelalderkongene har fått sine byggearbeider listet opp i sagaene, ellers finnes lite bevarte kilder om hvem som oppførte dem. Vi vet enda mindre om byggherrene av lavere rang i samfunnet, kun enkelte innskrifter i

⁴³ Dette stemmer overens med at den nåværende domkirken i Stavanger synes å ha vært påbegynt allerede før bispesetet i Stavanger ble etablert, trolig i løpet av det første tiåret av 1100-tallet.

⁴⁴ Tryti 1994.

⁴⁵ Tryti 1994, s. 29.

⁴⁶ Tryti 1994, s.25.

⁴⁷ Tryti 1994, s.25.

⁴⁸ Lidén 1994, s.45.

kirkene er bevart.⁴⁹ Forestillingen om at kirkebygging var et fellestiltak for lokalsamfunnet ser ikke lenger ut til å stemme. Mange av steinkirkene ble bygget på steder som var maktsentra og kanskje høvdingseter, alt fra førkristen tid, og det var den lokale stormannen som må ha vært den drivende kraften bak byggingen. Vi ser altså at det var kun på de steder i landet hvor det fantes et økonomisk og ikke minst befolkningsmessig grunnlag for det, at steinbyggingskunsten vant innpass. I mer spredt befolkede dalfører forble treet byggematerialet.⁵⁰

I begynnelsen ble nok de fleste av håndverkerne hentet fra utlandet, og Ekroll mener man må regne med en god del arbeidsinnvandring gjennom hele middelalderen.⁵¹ Den rådende oppfatning er at den nye byggekunsten først og fremst ble organisert i de første, små bysamfunnene som vokste frem i denne perioden, og at slike byggeprosjekter i seg selv virket byfremmende. De fleste steinbygningene i Norge fra middelalderen er kirker, klostre, eller bispegårder. Etter at tienden i Norge var blitt innført på begynnelsen av 1100-tallet, ble kirken i stand til å sette i gang en virkelig kirkeutbygging. Det er på det rene at den kirkelige byggevirksomheten i byene var stor i denne perioden. Her står Bergen i en særstilling, med tolv kirker og tre klostre under bygging i 1100-årene.⁵² Av disse var kun tre kirker i tre. Byggevirkomheten var også stor i Trondheim, om enn ikke like stor i omfang.⁵³ Til gjengjeld var byggearbeidene ved domkirken der på et helt annet nivå enn i resten av landet, både når det gjaldt størrelse og kvalitet.

Som et resultat av disse aktivitetene dannet det seg i de to byene bygghytter, altså toneangivende byggemiljøer, som kom til å få betydning for den kirkelige byggevirksomheten i distriktene rundt byene.

2.3.1. Bygghyttene

Det er forsket lite på hvordan byggingen av middelalderens norske steinbygninger foregikk og ble organisert. Man vet lite om hvem som bygde dem, hvem som var oppdragsgivere og hvem som betalte. Vi kjenner bare navnene på enkelte steinhuggere, alle fra senmiddelalderen og alle fra Trondheim.⁵⁴ Ingen skriftlige kilder er bevart i Norge som kan gi opplysninger om hvor arbeiderne kom fra, hvordan arbeidet ble organisert, lønnsforhold, og lignende. Kildeforholdene er bedre i utlandet, i England og Frankrike er det for eksempel bevart hele

⁴⁹ Ekroll 1997, s.105.

⁵⁰ Lidén 1981, s.7.

⁵¹ Ekroll 1997, s.11.

⁵² Lidén 1990, s. 11.

⁵³ Lidén 1994, s.45.

⁵⁴ Ekroll 1997, s.8.

byggeregnskap samt en mengde andre opplysninger om både oppdragsgivere og byggearbeidere.⁵⁵

Kirken var i middelalderen et internasjonalt nettverk, og gjennom dette kunne både kunnskap og personer flyttes fra kirke til kirke og fra land til land. Det var også kirken som satt inne mye med av kunnskapen om bygging i stein, særlig innen klostervesenet fantes det mange dyktige håndverkere.⁵⁶

I de største norske byene, der byggearbeidene varte i lang tid, har arbeidsforholdene vært så stabile at arbeiderne ble organisert i bygghytter, slik vi kjenner det fra Europa. ”Bygghytte” betyr egentlig det huset eller skuret som arbeidet ble gjort i, men også gruppen av håndverkere som arbeidet der. Her var ulike fagfolk samlet, alle de yrkene som måtte til for å reise et stort byggverk i stein: Steinhuggere, murere, tømmermenn, glassarbeidere og tømmermenn.⁵⁷ Slike bygghytter må ha eksistert i Trondheim, Bergen, Stavanger og Oslo i løpet av middelalderen. Trolig har disse kjernegruppene etter hvert tatt opp lærlinger i gruppen, der opplæringen foregikk på byggeplassen og tok minst seks år.⁵⁸ På denne måten kan vi anta at norske håndverkere har blitt lært opp som lærlinger til sveiner og steinhuggere ved bygghyttene. Når lærlingen ble ferdig utlært som svein ble han tatt opp i steinhuggernes fellesskap ved en seremoni. Da var det i følge Ekroll vanlig å gi seg ut på vandring til andre byggeplasser i andre byer eller land, både for å lære og for å praktisere.⁵⁹ Hel- og halvlærte arbeidere kunne så starte for seg selv og forme nye byggelag.⁶⁰ Antakelig er det disse håndverkerne som i stor utstrekning har hatt ansvaret for byggingen av de mange mindre steinkirkene som etter hvert ble reist både i byene og i distriktene. Dersom dette er riktig, burde de fleste av disse kirkene i første rekke ha en håndverksmessig tilknytning til en av de større norske bygghyttene, deretter til de utenlandske byggemiljøer. Lidén mener dette trolig er tilfellet både på Vestlandet og i Trøndelag.⁶¹

Vi vet likevel lite om hvordan forholdet var mellom håndverkerne i de store bygghyttene og de som bygde de mindre steinkirkene i bygdene. Det er kun i Trøndelag at vi

⁵⁵ Ekroll 1997, s. 9.

⁵⁶ Ekroll 1997, s.11.

⁵⁷ Ekroll 1997, s.112.

⁵⁸ Ekroll 1997, s.112.

⁵⁹ Ekroll 1997, s.113.

⁶⁰ I Tyskland var det vanlig at en lærling etter 4-5 år la ut på en såkalt gesellvandring til ulike byggeplasser. En gesell skulle kunne hugge rettvinklede kvader og enkle profiler. For å bli mestersvein tok det to nye år med opplæring i hugging av skulptur og ornament. Det ble trolig også gitt noe opplæring i lesing av arkitekttegninger og tegning. Etter dette kunne en bli mester. Han var ikke kompetent til å tegne og bygge en stor domkirke eller katedral, men kunne for eksempel stå for byggingen av mindre kirker. For å bli arkitekt måtte han ut på nye reiser og gå i lære hos en etablert arkitekt. Ekroll 1993, s.19.

⁶¹ Lidén 1981, s.10. Se også Lidén 1994 der han drøfter bygdekirkenes forhold til Bergen.

finner klare spor, her finnes i noen av bygdekirkene steinhuggermerker på innfatningssteiner som også finnes i Trondheim. Om det er steinhuggere fra domkirken som har tatt oppdrag ute på disse byggeplassene, eller om det er bestilt ferdighuggede bygningsdeler fra bygghytta i Trondheim, er usikkert. Ekroll mener begge forhold trolig har eksistert.⁶²

I Bergen ble byggingen av Kristkirken påbegynt av Olav Kyrre omkring 1070, og ikke avsluttet før etter 1163. Tidlig på 1100-tallet satte Kong Eystein i gang byggingen av flere kirker og klostre. I samme periode vet vi at det ble reist noen få kirker i tre. Fra begynnelsen av århundret må byggingen av kirker rundt Bergen og i bygdene i bispedømmet for øvrig ha kommet i gang. Samtidig ble gamle stolpekirker skiftet ut med nye og bedre stavkirker på sviller. Denne omfattende byggevirksomheten i både stein og tre må ha hatt stor betydning for fremveksten av et virkelig byggemiljø. I dette miljøet lå alt til rette for konkurranse og utvikling av nye, effektive byggemetoder, rasjonalisering og lignende. Dette må ha drevet fram profesjonelle og høyt spesialiserte håndverkere både i steinhuggermiljøet og blant treskjærerne. I hvilken grad hel - og halvlærte steinhuggere også arbeidet i tre, vet vi lite om, men en del av dem har trolig behersket begge materialene.

⁶² Ekroll 1997, s.115.

3.0 Romansk kirkearkitektur i Bergen

Det er først og fremst Hans Emil Lidén som i senere tid har drevet forskning på de romanske kirkene i Bergen, og hans tre bind om Bergen fra det store verket "Norges Kirker" er en sentral kilde i dette kapittelet.⁶³ Gerhard Fischers eldre forskning og utgravningsrapporter danner dessuten et viktig grunnlag.⁶⁴ Øystein Ekrolls bok "Fra kleber til kalk" er en kilde til viktig informasjon, ikke bare som en katalog over steinbygninger i Norge, men som kilde til forståelse av byggeprosess, teknologi og håndverk i middelalderen.⁶⁵

3.1. Trekirker i Bergen i tidlig middelalder

Landets første generasjon av kirker har altså etter alt å dømme vært bygget av tre. Unntakene fra denne regelen finnes først og fremst i byene, hvor en rekke kirker ble reist i stein fra begynnelsen av. Men også her fantes en tidlig gruppe kirker som opprinnelig ble reist i tre. Senere års arkeologiske utgravninger viser at slike kirker ble i alminnelighet skiftet ut, enten med stavkirker på sviller, eller med steinkirker i løpet av 1100-tallet.⁶⁶ I Bergen gjelder dette Lille Kristkirke, den første Apostelkirken, trolig den første Allehelgenskirken og Olavskirken. (Olavskirken forble trolig i tre ut middelalderen.) Fra begynnelsen av 1100-tallet ble kirkene i Bergen bygget i stein, bortsett fra enkelte små kapeller.

Om lille Kristkirke blir det uttrykkelig sagt i kildene at den ble bygget i tre.⁶⁷ Tidspunktet – 1070-årene – gjør det sannsynlig at kirken var en jordgravd stolpekirke hvor de bærende leddene var satt ned i bakken. I Heimskringla nevner Snorre at Eystein Magnussons Apostelkirke var reist i tre. Kirken blir nevnt sammen med kongehallen: "...det staseligste trehus som har vært bygd i Norge..."⁶⁸

Det er gjort få arkeologiske funn etter trekirker i Bergen, og de funn som er gjort har vist seg vanskelige å tid- og stedfeste. Under de arkeologiske undersøkelsene på Bergenhus i slutten av 1940-årene mente arkitekt Gerhard Fischer å ha funnet Apostelkirkens tomt med rester av kong Håkon Håkonssons steinkirke. Arkitekt Blix, som undersøkte tomten i 1880-årene, hadde vært av samme oppfatning.⁶⁹ Vest for tomten lå deler av en bygning fra 1200-årene med rester av et tregulv. Fischer mente at gulvbordene måtte være sekundært anvendte

⁶³ Lidén: Bergen I-III, 1981-1999.

⁶⁴ Fischer 1939 og 1980. Fischer benytter seg igjen en god del av Peter Blix og hans utgravningsrapporter fra slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet.

⁶⁵ Ekroll 1997.

⁶⁶ Lidén 1990, s. 35.

⁶⁷ Heimskringla 1981, s. 549.

⁶⁸ Heimskringla 1981, s. 577.

⁶⁹ Lidén 1990, s. 36.

veggtiler fra en stavkirke, med andre ord fra Apostelkirken.⁷⁰ Sør for bygningen ble det funnet takspån og en liten halvsøyle i tre som også var antatt å stamme fra Apostelkirken.⁷¹ Lidén mener gulvbordene ikke kan stamme fra stavkirken som veggtiler, fordi de er for små i størrelsen og mangler visse grunnleggende kjennetegn.⁷² Halvsøylen som ble funnet samme sted, er utformet med et avfaset, femsidet skaft og firkantet søylehode og fot, i det skaftets avfasing der løper ut i avbladninger. Baksiden er flat. Søylefoten og hodet er likt utformet og skilt fra skaftet med halsringer. Halvsøylens form og dimensjoner gjør det sannsynlig at den har hatt en dekorativ funksjon, muligens som en flankerende søyle i en liten vindusåpning, eller midtsøyle, dersom det har dreiet seg om en flerkoblet åpning. Det er dessuten vanskelig å si om søylen har tilhørt en kirkebygning eller en profan bygning. Også dateringen er usikker, men Lidén mener søylen trolig skriver seg fra en 1200-talls bygning mer enn en 1100-talls bygning.⁷³

Om Olavskirken på Bakkene vites ikke annet enn at den hadde stolper av tre og følgelig må ha vært en stavkirke.⁷⁴ Kirken brant trolig i 1248. Allehelgenskirken som lå i Vågsbotn kan også ha vært en stavkirke før kong Håkon Håkonsson gjenreiste den i stein.⁷⁵ Den brant trolig også i 1248.

Som det fremgår av det foregående, er det samlede kildematerialet om middelalderens trekirker i Bergen svært knapt, og det er vanskelig å skulle utlede noe konkret av det, om kirkenes form eller konstruksjoner. Et sentralt spørsmål i denne sammenheng, er om de tidlige bergenske trekirkene hadde jordgravde stolper eller om de var reist på sviller, slik man ser det i de bevarte stavkirkene. At lille Kristkirke var en jordgravd bygning, er sannsynlig, men hva med Apostelkirken og Olavskirken på Bakkene? Lidén viser at på stedet der kong Eysteins gildehall trolig har stått, har man funnet tre stolpehull, til tross for at bygningen var i to etasjer. Man har imidlertid funnet bygningsrester i form av staver fra jordgravde bygninger som synes å ha hatt to etasjer ved utgravninger på Bryggen.⁷⁶ Dersom kong Eysteins hall

⁷⁰ Fischer 1980, s. 13 og 103.

⁷¹ Fischer 1980, s. 104.

⁷² Lidén mener bordene er relativt småfalte og mangler typiske profiler, og at det er mest sannsynlig at de er lagt ned primært som gulvbord i 1200-talls bygningen hvor de ble funnet, og ikke representerer rester av veggtiler i kong Eysteins Apostelkirke. Lidén 1990, s. 37.

⁷³ Lidén 1990, s. 38.

⁷⁴ Lidén 1980, bnd I, s. 170. I følge sagaen lovte kong Harald Gille å bygge en Olavskirke i Bergen dersom han fikk seier i kampen mot kong Magnus vinteren 1134-35 (Morkinskinna s. 400). Kirken ble bygget på Bakkene ved Sverresborg. Kirken nevnes som stående bygning første gang i 1181 (Sverressaga s. 57). I 1194 hørte Olav Jarlsmåg messe i kirken, og han la hånden på en av stolpene (kirkju-stoðina). En låsbuepil som ble skutt fra Sverresborg naglet hånden hans fast til stolpen (Sverressaga s. 158). Beretningen viser at kirken må ha vært en stavkirke.

⁷⁵ Lidén 1990, bnd III, s. 39.

⁷⁶ Lidén 1990

hadde jordgravde stolper, taler sannsynlighetene for at også Apostelkirken hadde det. På den annen side er det funnet på Bryggen rester av stavbygninger på sviller som er brent i sekundær posisjon ved bybrannen i 1170. Det dreier seg om veggtiler som Lidén mener opprinnelig må ha stått på sviller noenlunde av samme type som senere ble standard i stavkirkearkitekturen. Dette funnet viser at bygninger med sviller av en typologisk utviklet form må ha eksistert i Bergen i hvert fall omkring år 1150, og trolig enda tidligere, tatt i betraktning den dendrokronologiske dateringen av Urnes kirke til ca. 1131.⁷⁷

Med henvisning til blant annet kong Eysteins hall, Apostelkirken og Olavskirken på Bakkene, har det vært hevdet at Bergen kan ha vært et sentrum i utviklingen av den klassiske stavkirken med forhøyet midtrom slik vi kjenner dem i dag.⁷⁸ En gjennomgang av det bergenske materiale støtter ikke opp om en slik hypotese, mener Lidén. De trekirkene som ble bygget i Bergen i tidlig middelalder ble alle reist før 1140. Den viktigste av dem alle – Apostelkirken - ble reist før 1123 skal en tro sagaen. Fra 1140 synes Kirkens linje å være at alle byens kirker skulle bygges i stein.

På bakgrunn av dette mener Lidén det er vanskelig å tro at et stavkirke-bygningsmiljø kunne opprettholdes og blomstre i Bergen i annen halvpart av 1100-tallet, den perioden da de klassiske løsninger ble nådd og stavkirkene for alvor reiste seg i Vestlandsområdet og ellers i landet.⁷⁹ De tidlige stavkirkene i Bergen kan ha dannet viktige forutsetninger for denne utviklingen, og man fortsatte å reise profane byggverk i stav i byen, men likevel mener Lidén det er vanskelig å tenke seg Bergen som et innovasjonssentrum for stavkirkebyggingen etter 1150.⁸⁰ I og med de dendrokronologiske dateringene av både Urnes og Hopperstad til 1130-tallet ugyldiggjøres Lidéns tankerekke og dette problemet må drøftes i lys av den nye informasjonen som nå foreligger. Det er etter min mening klart at ”perioden da de klassiske løsninger ble nådd og stavkirkene for alvor reiste seg” må flyttes tilbake til 1130-tallet.

3.2. Fra Italia til Nord-Europa

De første steinkirkene i Norge ble reist på slutten av 1000-tallet, på kongelig initiativ, mens kirken i Norden enda lå inn under erkebispesetet Hamburg-Bremen. I våre naboland og ellers i Europa ble de fleste kirkene bygget i stein etter at kirken hadde etablert seg og den første misjonerende fasen var over. I Norge fantes det som kjent ingen tradisjon for bygging i stein, og de såkalte misjonskirkene ble i all hovedsak erstattet med en ny trekirke, enten en enkel

⁷⁷ FNFMB 2003.

⁷⁸ Lidén 1980, bnd I, s. 170.

⁷⁹ Lidén 1980, bnd I, s. 170.

⁸⁰ Lidén 1990, bnd III, s. 39.

stavkirke av Haltdalen-typen, eller en stavkirke med hevet midtrom slik som Urnes eller Hopperstad. Unntaket var bispe- og domkirkene, som skulle uttrykke kirkens sentralmakt og dessuten ha en normgivende funksjon.⁸¹

Den romanske stilen representerer den første internasjonale stil i Vest-Europa siden Romerrikets fall, og det var fremfor alt gjennom kirkemakten stilen fikk sitt uttrykk. Stilen har sitt utgangspunkt i Italia, i det området som heter Lombardia. Fra slutten av 1000-tallet finner man kirker dekorert på denne måten i Milano, Como og Pavia.⁸² Her er søyleportaler, modellert i flere trinn, resesser, der feltene og søylene i mellom dem er dekorert med ranker og dyr, og med tronende løver på kapitelene. De har kraftig markerte, flate buefriser over portalene, og ifølge Hohler er det tydelig at man her finner en av inspirasjonskildene for søyleportalen i Sogn-Valdres-komposisjonen.⁸³

Det romanske formspråket sprer seg til store deler av Europa, men de viktigste nedslagene finner man skapt av germanske folkeslag i utkanten av det gamle romerske området, i Tyskland, England og Frankrike. Ikke desto mindre gir stilen spillerom for til dels store variasjoner innenfor den anglo-normanniske innflytelsessfæren og den tysk-italiensk-lombardiske. Det er med andre ord snakk om en sammensmelting av flere kulturer og formspråk, men med den romanske arkitekturen som felles grunnlag. Det er videre et typisk romansk trekk at man kan finne spor etter forskjellige romanske stilimpulser, ikke bare i samme by, også i samme bygning, noe som ofte er tilfelle i Norge, både i stein- og trearkitekturen.

3.3. Anglo - normannisk byggestil i Bergen fra ca 1070 til ca. 1120

3.3.1. Den anglo-normanniske byggestil

Allerede i vikingtiden var forbindelsene sterke mellom Norge og De britiske øyene i vest, og det var i all hovedsak herfra landet ble kristnet. Med den normanniske erobringen av England i 1066 ble en helt ny bygningsstil innført i landet, hvor den ble utviklet videre til en anglo-normannisk stil. Den dominerte England gjennom hele 1100-tallet, og fikk etter hvert stor påvirkningskraft også i Norge.⁸⁴ Den anglo-normanniske kirkebygning kjennetegnes av tunge, massive former, tykke vegger og krysshvelv, samt egne ornament uten innflytelse fra den romerske tradisjonen. De to viktigste ornamenttypene er den såkalte chevronen, eller sikksakkborden, og "sunken stars" slik de for eksempel sees på sørportalen i Stavanger

⁸¹ Harket 1998, s.5.

⁸² Hohler 1981, s. 313.

⁸³ Hohler 1981, s. 313.

⁸⁴ Ekroll 1997, s. 122-123.

domkirke. Chevronen og ”sunken star”-motivet finner vi ellers særlig i Nidaros domkirke og ellers i Trøndelag. I tillegg oppstår det to nye kapiteltyper: Den ene er terningkapitelet eller putekapitelet, som oppsto omkring år 1100. Den andre er foldekapitelet som kom noe senere. Videre brukes ofte vulster og hulkiler, satt sammen på ulike måter, for å skape variasjon.

Sagaen forteller at Olav Kyrre lot påbegynne byggingen av bispekirker av stein i Trondheim og Bergen i 1070-årene.⁸⁵ En tilsvarende utvikling som den i Norge på slutten av 1000-tallet, finner vi også i Danmark og, noe tidligere, i de gamle norrøne vikingrikene på Vesterhavssøyene.⁸⁶ Overalt innen dette området er kongemakten i annen halvdel av 1000-tallet i gang med å grunnlegge faste bispeseter og bygge bispekirker ved kongsgårdene. Bispekirken på jarlsetet Birsay på Orknøyene påbegynnes i 1050-årene av jarlen Torfinn. Lidén er ikke i tvil om at Olav Kyrre ble inspirert av byggeaktivitetene på Vesterhavssøyene til å gå i gang med reisningen av to Kristkirker i Norge.⁸⁷ Han tilbrakte vinteren 1066-67 hos jarlen på Birsay og må ha sett byggearbeidene der.

Den merkelige dobbel dedikasjonen de norske bispekirker fikk (Trinitatiskirker og Kristkirker) er et trekk de har til felles både med bispekirken på Birsay og bispekirker i Dublin og Waterford.⁸⁸ I siste instans går denne dobbel dedikasjonen tilbake på domkirken i Canterbury og viser hvilken innflytelse den anglo-normanniske kirken hadde på utviklingen av kirkeorganisasjonen i de nordiske landene. Trolig tilhørte Olav Kyrres kirker en type som var gjengs i Nordsjøområdet i denne perioden.⁸⁹

3.3.2. Kristkirken

”I kong Olavs dager vokste kjøpstedene sterkt i Norge, og noen ble grunnlagt da. Kong Olav grunnla kjøpstaden Bergen. Der var det snart mange rike menn som slo seg ned, og kjøpmenn fra andre land seilte dit. Der la han grunnvollen til Kristkirken, den store steinkirken, av den ble det bare lite ferdig, men han bygde ferdig trekirken.”⁹⁰

Bergens domkirke lå i middelalderen ute på Bergenhus, eller *Holmen*, som området ble kalt den gang, på høydedraget nordvest for Håkonshallen. Kirken var viet til Treenigheten, men den ble vanligvis kalt Kristkirken. Den skal være påbegynt i 1070-årene, i kong Olav Kyrres regjeringstid, og kongen selv fremstilles som byggherren. Kongen lot også bygge en mindre

⁸⁵ Lidén 1981, s.12.

⁸⁶ I Danmark ble det gjennomført en stiftsinndeling omkring 1060 av kong Svend Estridsson og straks etter ble de første bispekirker i stein reist i Århus og Dalby i Skåne. Noen tiår senere påbegynnes tilsvarende kirker i Roskilde, Lund og Odense. Lidén 1981, s.12.

⁸⁷ Lidén 1981, s.12.

⁸⁸ Lidén 1981, s.13.

⁸⁹ Lidén 1981, s.13.

⁹⁰ Snorres kongesagaer 1981, s.549.

Kristkirke i tre, som trolig var ment som en interimkirke mens byggearbeidene ved den store kirken pågikk.

Det er i dag ingen synlige bygningsrester etter Kristkirken bortsett fra et par stein som markerer vestfronten. Et par av de mange tilhugde bygningsstein som i årenes løp er funnet ute på Bergenhusområdet, kan muligens stamme fra den. Det dreier seg om to steiner som høsten 1900 ble funnet ved gravningsarbeider i det såkalte "forsænkede batteri" like nordvest for Kristkirketomten.⁹¹ Den ene er en delvis ødelagt profilstein av gotisk type, den andre er nærmest senromansk, men med en helt spesiell utforming som fikk B. E. Bendixen til å gjette på at den hadde tilhørt en triforiegang. Den er imidlertid utstyrt med en glassfals som gjør det mer sannsynlig at den har tilhørt et vindu, da muligens et som har vært trekoblet.

Flere arkeologiske undersøkelser er blitt gjort, både av arkitekt Blix i 1880-årene og arkitekt Gerhard Fischer i 1929-31. Men resultatene var begge ganger temmelig magre. Bare her og der kunne fundamentrester spores. Blix tegnet likevel på grunnlag av de sparsomme fundamentene han fant, en rekonstruksjon av kirken. Den minner sterkt om Hallvardskirken i Oslo, og Blix understreker at den er ment som et hypotetisk forslag.⁹² Fischer er mer nøktern. Han resymerer sine undersøkelser på denne måten:

"Av sikre holdepunkter har utgravningen etter min mening gitt oss følgende: Kirkens vestfront og midtakse, skibets sydmur og efter all sannsynlighet også dens avslutning mot øst. Som følge herav også skibets bredde (ca. 21-22m) og ganske stor sikkerhet for at kirken har vært treskipet. Av forhold som utgravningen har gjort *sannsynlig*, vil jeg nevne følgende: Koret har antagelig vært utformet med et kryptanlegg under det søndre parti. Denne krypt ser også ut til å ha strakt sig mot syd innunder et utbygg som sannsynligst må antas å ha vært kirkens sakristi eller skrudhus. Dessuten mener jeg på grunn av jordlagene å ha godtgjort at lengden av Kristkirkens opprinnelige plan (med den nevnte krypt under sydøstre parti) ikke godt kan ha overskredet 57m. Dette danner dog efter min mening ingen hindring for at kirken... har fått sitt kor utvidet som alle våre øvrige katedraler, idet fundamentene under det nye kor, som må tenkes uten krypt, ikke behøver å gå så dypt ned som i det gamle korparti."⁹³

I følge Fischer må langhuset ha vært ca. 21 - 22m bredt og henimot 40m langt. Hans antagelse om at kirken må ha vært treskipet, blir ytterligere sannsynliggjort ved sammenligning med de treskipete langhusene i de øvrige domkirkene i landet. Skipet i Stavanger domkirke er 20,5m x 31,5m, mens skipene i Oslo og Hamar er på 23 x 28m og 20 x 30m. Det opprinnelige Kristkirkeanlegg i Nidaros var derimot trolig enskipet. Bredden på skipet tilsvarte noenlunde bredden på det nåværende kors midtskip, bare 13,5 – 14,5m. Lengden var ca. 30m. Kristkirken i Nidaros må med andre ord ha vært betydelig mindre enn den i Bergen. Om store

⁹¹ FNFMB 1900, s. 203.

⁹² Fisher, Gerhard: Arkitekt Peter Blix' undersøkelser på Bergenhus 1880-93. Bergens historiske forenings skrifter b. 45, 1939, Bg. 1940 s. 222 og figur 20, s. 253.

⁹³ FNFMB 1931, s.193

Kristkirke opprinnelig hadde hvelv, er uvisst, men av et brev fra 1337 kan det utledes at kirken på det tidspunktet ikke hadde hvelv over skipet.⁹⁴ Koret har trolig hatt hvelv, i hvert fall etter ombyggingen.

I korets nordmur var det visstnok en portal. Et alter fantes omkring 1450 ”nordhen wiidh kores dorren”.⁹⁵ Sannsynligvis har da det skrudhus, eller sakristi som omtales i kildene, ligget på kirkens sørside. Der mente jo også Fischer å ha funnet fundamentrester etter det. Sakristiet kan stamme fra den tidligste byggeperioden. Det nevnes første gang allerede i 1233.⁹⁶ I 1474 foretok domkapitlet et bispevalg i sakristiet.⁹⁷ Det må således ha vært et ganske stort og representativt rom, muligens på linje med det skrudhus som finnes på nordsiden av Nidaros domkirke.

Domkirken i Bergen har gang på gang spilt en rolle ved rikshistoriske begivenheter. Hele rekken av konger, fra Magnus Erlingsson til Erik Magnusson ble kronet der, og mange av dem ble også begravet i kirken. Magnus Erlingsson ble kronet i kirken i 1163, og den bør ha stått mer eller mindre ferdig allerede da. Levningene etter den hellige Sunniva ble flyttet fra Selja til Bergen og ”til den allmechtige Guds ære skrinlagt i denne bys katedralkirke den 7. september” (1170).⁹⁸

Rivningen av bygningen fant sted i 1531, som ledd i arbeidet med å omdanne den middelalderske kongsgård til et tidsmessig befestet anlegg. På 1600-tallet var det likevel såpass mye bevart av kirken at rektor Edvard Edvardsen kunne se at vinduene hadde vært prydet med ”ydhugne Hoffueder oc anden Billed-værck”. Sammen med domkirken falt dessuten Apostelkirken og den lille Kristkirken, samt bispegården og skolen. Forsvarsarbeidene ble fortsatt på 16- og 1700- tallet, og det var vel først og fremst anlegget av Ahlefeldts batteri som på denne tiden ødela praktisk talt alle spor etter domkirken.

Dersom det er riktig at Olav Kyrre lot påbegynne Kristkirken på Holmen, må et første byggemiljø ha vært organisert i Bergen allerede før år 1100.⁹⁹ Klare spor etter denne bygghyttens virksomhet finnes ikke lenger i Bergen, kun enkelte rester. Under vestre del av Mariakirken ble det i 1974 lokalisert et fundament for en steinbygning som må ha tilhørt et eldre anlegg.¹⁰⁰ Funnet gjør det klart at man i det minste må ha påbegynt byggingen av en steinbygning før den nåværende kirken ble bygget, og på samme sted. Klebersteinsflis i

⁹⁴ Lidén 1990, s.140.

⁹⁵ Diplomatarium Norvegicum b. I nr. 813. ”Kores dorren” kan også bety korbuen. Lidén 1970, s.14.

⁹⁶ Soga om Håkon Håkonsson. Oms. av Kristian Audne, 2. utg. ved Knut Helle. Oslo 1963, s. 169.

⁹⁷ Diplomatarium Norvegicum b. V. nr. 884.

⁹⁸ Monumenta historica Norvegiae, ed. Storm, Kra. 1880.

⁹⁹ Lidén 1990, s. 73.

¹⁰⁰ Lidén 1980, bnd I, s. 11.

fundamentkjernen tyder i følge Lidén på at bygningen trolig var en kirke.¹⁰¹ Et utvendig kvaderparti i Mariakirkens nordre sideskip som kan være bygget opp av kleberstein fra denne bygningen.¹⁰² Av større interesse er at det innvendig i Mariakirkens nordre sideskip finnes pilastre med meget gammelmødige profiler, sammenlignet med profilene ellers i kirken.¹⁰³ De er brattere og grunnere, og er ikke hugget etter en mal, men på frihånd. Lidén mener forekomsten av slike profiler i Mariakirken kan tolkes i retning av at håndverkerne fra den første bygghytten i Bergen har arbeidet i kirken side om side med håndverkere som kom til byen noe senere.

3.3.3. En skandinavisk domkirketype

Lignende ”gammelmødige” profiler finner vi i Stavanger domkirkes skip. Her inngår de som en del av et anglo-normannisk formrepertoar,¹⁰⁴ og i England vil profiler av denne typen vanligvis bli datert til tiden før 1100. I Stavanger hører de åpenbart til skipets eldste deler som synes å stamme fra 1100-årenes første tiår.¹⁰⁵ Lidén mener domkirken i Stavanger må ha vært bygget av håndverkere som enten var engelske eller som var opplært i England.¹⁰⁶ Christopher Hohler har hevdet at pilarkapitelene i skipets østre del tilsvarer sent 1000- talls typer i England og at kirken derfor bør ha vært påbegynt ikke lenge etter.¹⁰⁷

Under koret i den nåværende domkirken i Trondheim er det funnet grunnmursrester som må stamme fra Olav Kyrres Kristkirke. Lidén mener den trolig har vært enskipet, med kor i øst, som har hatt sidekapeller av nyere dato. I vest har det vært et stort tårn med sidebygg, trolig trappehus. Dersom dette er riktig, har anlegget visse likheter med flere tidlige anlegg i Sverige og Danmark.¹⁰⁸

Ved siden av de to Kristkirkene i Trondheim og Bergen, kan Albanuskirken på Selje ha vært en tidlig bispekirke.¹⁰⁹ Det er rimelig å datere bygningen til tiden før de regulære basilika-anleggene bygges i Norge, det vil si til slutten av 1000-årene.¹¹⁰ Selje var som nevnt sete for den vestnorske biskopen inntil det ble flyttet til Bergen omkring 1170. Omtrent samtidig ble kirken gjort om til klosterkirke for benediktinermunkene på Selje. Den

¹⁰¹ Lidén 1980, s. 12.

¹⁰² Lidén 1990, s. 73.

¹⁰³ Lidén 1990, s.73.

¹⁰⁴ Fischer 1964, s. 25.

¹⁰⁵ Fischer 1964, s. 86. Hohler 1963-64, s. 37.

¹⁰⁶ Lidén 1981.

¹⁰⁷ Lidén 1981, s.16.

¹⁰⁸ Kfr. Vestpartiene i biskop Svend Nordmands kirke i Roskilde, Linkjöpings eldste domkirke og Vreta klosterkirke (opprinnelig kongsgårdkirke).

¹⁰⁹ Lidén 1981, s.14.

¹¹⁰ Lidén 1981, s.15.

opprinnelige Seljekirken må ha vært treskipet, med et smalere kor i øst, men uten vesttårn. Lidén påviser dessuten at midtskipstaket ikke kan ha hevet seg over sideskipstakene, dette kommer fram av spor i kirken.¹¹¹ Langmurene har rester etter tre par pilastre, som må ha korrespondert med frittstående arkadepilarer.¹¹² Langmurene viser at pilarene har stått med ganske liten innbyrdes avstand i midtre tredjedel av langhuset. Dette har sammen med midtrommets lave takhøyde, fått enkelte forskere til å tro at pilarene har båret et tårnliknende midtbygg, men dette er usikkert. Langhuset har hatt en vestportal og to motstående portaler i langmurene. Ordningen med motstilte portaler ser ut til å være et alderdommelig trekk i norske kirker og er antakelig hentet fra England. Kristkirken i Trondheim synes å ha hatt slike portaler, og vi finner dem også i Stavanger domkirke.

Lidén har senere hevdet at Stavangerkirken er det siste ledd i en intern typeutvikling med utgangspunkt i kirken på Selje, den gamle Kristkirken i Trondheim og Bergen som ble påbegynt på samme tid. Felles for disse kirkene er at de mangler tverrskip og at de har motstilt nord- og sørportal i skipet. Denne kirketypen synes i følge Lidén å være en dansk og norsk domkirketype mot slutten av 1000- tallet. Denne typen fremstår ”som norm for en gruppe kirker av samme rang innen kirkehierarkiet”.¹¹³

3.4. Rhinsk-lombardisk byggestil i Bergen fra ca. 1120 til ca. 1160

3.4.1. Rhinsk-lombardisk stil

Fra Italia går den ”ornamentale bevegelsen” særlig nordover til Tyskland, langs Rhindalen, og man finner den igjen i en nesten rendyrket form i Lund domkirke.¹¹⁴ I 1103 fikk kong Eirik Eiegod paven til å godkjenne opprettelsen av et nordisk erkebispesete i Lund, og i 1104 mottok biskop Asker palliet og ble den første nordiske erkebiskopen. Han var en forkjemper de kirkelige reformideer som hadde sitt utspring i klosteret i Cluny. Lund ble i løpet av 1100-tallets første halvdel sentrum for en kirkelig reformpolitikk som gradvis forandret de gamle kongestyrte nasjonalkirker i Danmark og Norge til deler av den universelle pavekirken. Den nye erkebiskopen påbegynte like etter 1104 byggingen av en domkirke verdig et erkebispesete. I realiteten var dette trolig fortsettelsen på en eksisterende kirke, påbegynt av den danske kongen på slutten av 1000-tallet. Med den nye domkirken i Lund ble den ”fullt utviklede romanske domkirketype” introdusert i Norden. Kirken har et treskipet langhus med

¹¹¹ Lidén 1981, s.14

¹¹² Lidén 1981, s.15.

¹¹³ Lidén 1981, s.16-17.

¹¹⁴ Hohler 1981, s. 313.

en totårnsfront i vest, enskipet tverrskip uten tårn over krysset, og et kort, enskipet kor med apsis i full korbredde. Under koret og tverrskipet hadde kirken krypt.

Norge lå i denne perioden administrativt under erkebispesetet i Lund, men bevegelsen nådde nok Norge på andre måter også. Det var uansett på denne tiden at Norge ble trukket inn i den mangfoldige romanske motivverden, med Bergen som det klareste nedslaget for den rhinsk-lombardiske retningen. Her finner vi blindbuefriser, attiske profil og korintiske kapitel, og herfra spres impulsene både sørover til Stavanger og nordover til Mørekystrén.¹¹⁵

3.4.2. Romanske kirker i Bergen

I løpet av 1100-tallet var det hektisk byggeaktivitet i Bergen, med i alt 12 kirker og tre klostre under bygging. Fremstillingen vil i hovedsak konsentrere seg om bygg som trolig har vært under bygging før ca 1140, i perioden da de grunnleggende elementene i stavkirken med hevet midtrom og praktportal ble til.

Bare én står noenlunde intakt i sin originale form, nemlig Mariakirken. Den har gjennomgått flere ombygninger, men ikke mer enn at den på slutten av 1880-tallet kunne føres tilbake til sin middelalderlige form. De to andre kirkene som er bevart fra denne perioden, dagens domkirke (tidligere Fransiskanerkirken) og Korskirken, er delvis bygget om og restaurert. Deler av en fjerde middelalderkirke er i behold, Nonneseter klostres tårnfot og søndre korkapell.

For øvrig er åtte kirkers grunnplaner eller deler av grunnplaner kjent gjennom utgravninger. Det dreier seg om Munkeliv klostres Mikaelkirke, Nonneseter klosterkirke, Olavskirken i Vågsbotn, Nikolaikirken, Peterskirken, den andre Apostelkirken, Lavranskirken, samt den gamle Kristkirken.¹¹⁶ De øvrige middelalderkirkene er praktisk talt sporløst forsvunnet etter at de ble revet, enten mot slutten av middelalderen, eller i 1500-årene. De fleste kirkene var enkle, rektangulære langkirker uten særskilt korutbygg. Det gjaldt både klosterkirkene og de egentlige bykirkene. Korskirken, Peterskirken, Nonneseter klostres kirke og kanskje også Nikolaikirken var rektangulære kirker.¹¹⁷ Det var også byens eldste klosterkirke, Mikaelkirken ved Munkeliv, men med apsidal avslutning i øst. Bare en enkelt kirke – Olavskirken i Vågsbotn – synes å ha hatt den planform som ellers var den vanlige for

¹¹⁵ De kvaderbygde steinkirkene i basilikaform på Østlandet, bare prydet med enkle profil av romansk opprinnelse, må også være en utløper av denne tradisjonen, mener Ekroll. Ekroll 1997, s.120.

¹¹⁶ De aller fleste av disse kirkene ble utgravd på 1800-tallet og tilfredsstiller ikke de krav som i dag stilles til arkeologiske undersøkelser, i følge Lidén. De kan likevel si noe om kirkenes form og størrelse. Lidén 1990, s. 42-46.

¹¹⁷ Lidén 1990, s. 45.

landets sognekirker: skip med et smalere kor i øst.¹¹⁸ Kun to av de bergenske kirkene fikk basilikaform, nemlig Mariakirken og trolig også store Kristkirke.¹¹⁹ Disse to var byens største kirker.

Før 1140 kan vi regne med at følgende kirkebygg var enten ferdige eller under oppføring: Store og lille Kristkirke, Nikolaikirken, Munkeliv klostets Mikaelkirke, Mariakirken, samt den første Apostelkirken i tre.¹²⁰ Mariakirken er riktignok for sen til å ha kunnet øve noen innflytelse innenfor vår tidsramme og opprinnelsen til Sogn-Valdresportalene. Den er sentral fordi den gjenspeiler byggemiljøet i Bergen i sin samtid, og kan fortelle noe om byggemiljøet i sin nære fortid. Den henviser etter min mening på en gruppe håndverkere i den rhinsk-lombardiske tradisjonen som arbeidet med skulptur og ikke bare med klassiske profiler som er så typisk for Bergenskirkene. Den er viktig også fordi den viser at håndverkere fra ulike bygghytter har vært virksomme i Bergen omtrent på samme tid.

Nikolaikirken

Nikolaikirken ble trolig grunnlagt av kong Eystein Magnusson tidlig på 1100-tallet, og sto ovenfor området som i dag kalles Bryggen, øverst på Breidaalmenningen.¹²¹ Kirken sto trolig som ruin allerede på 1500-tallet og ingen spor etter kirken er synlige i dag. En utgravning i 1860 av deler av skipet og et bilde fra 1580 er all informasjon man har om kirken.¹²² Skipet kan ha vært basilikalt, bredden tyder på det, og et stort vesttårn har hatt samme bredde som skipet. Et par steinfunn tyder på at kirken hadde samme dekor som de eldste delene av Mariakirken og Korskirken, det vil si med bruk av det attiske baseprofilet og blindbuefriser.¹²³ Et klassiserende kapitél av marmor som trolig har tilhørt en veggsøyle, kan stamme fra Nikolaikirken eller Columbakirken.¹²⁴ Nederst har det en krans av tykke, glatte blad, og over kransen står en rad palmetter. Øverst har kapitélet spor av en svungen, konkav abakusplate og to halve rosetter på de steder kapiteler har bundet inn i murverket. En tredje rosett har trolig stått under abakusplaten i kapitélfronten. Kapitéllets klassiske preg skyldes ifølge Lidén først og fremst dets konstruktive form - særlig den svungne abakusplaten som må ha løpt ut i to hjørner understøttet av volutter.¹²⁵

¹¹⁸ Lidén 1990, s. 42 og s. 45.

¹¹⁹ Lidén 1990, s. 45.

¹²⁰ En tidsramme med øvre grense til 1140 er satt fordi man innen den tid må kunne regne med at den første stavkirken med hevet midtrom var bygget, og den første Sogn-Valdres-portalen var skapt.

¹²¹ Ekroll 1997, s. 163-164.

¹²² Ekroll 1997, s. 163.

¹²³ Ekroll 1997, s. 164.

¹²⁴ Lidén 1990, s. 63.

¹²⁵ Lidén 1990, s. 64.

Munkeliv klostets Mikaelkirke

I løpet av første halvdel av 1100-årene ble steinhuggere, trolig fra Lund, innkalt til Bergen for blant annet å arbeide ved Munkeliv kloster. Klosteret, som lå på Nordnes i Bergen, ble trolig grunnlagt av kong Eystein mellom 1103 og 1123. I klosteret lot han reise en Mikaelkirke. Snorre skriver:

”Kong Eystein gjorde mye nyttig i landet mens kong Sigurd var på ferd. Han grunnla Munkeliv på Nordnes i Bergen og la mye gods til det. Han lot bygge Mikaelkirken, en herlig steinkirke.”¹²⁶

Deler av Mikaelkirken ble gravd ut av Nicolaysen i 1860. Selve kirken var 35m lang og 14m bred målt utvendig. Skip og kor var i samme bredde, koret var apsidalt avsluttet. Koret var et såkalt ”kort kor”, svært sjeldent i norsk sammenheng. (Korets bredde er større enn lengden øst-vest.) Denne spesielle utformingen er viktig, fordi den er en videreføring av koret i domkirken i Lund, og styrker en forbindelse mellom de to.

Under koret hadde kirken en krypt med hvelvet tak, der seks frittstående pilarer og tolv pilastre bar ti små krysshvelv samt to mer irregulære hvelv lengst øst. Dette er trolig det eldste hvelv vi har sikre spor etter i Norge. Et viktig punkt er at krypten har samme hvelv- og støttesystem som krypten i Lund domkirke. Halvsøylenes baser hadde attiske baseprofil, mens den ene pilarbasen hadde et dobbelt S-formet karnisprofil.¹²⁷ Innvendig var korets og skipets murer kledd med rektangulære kvadere av hovedsakelig kleberstein, det samme gjelder trolig for yttermurene. Alle pilarer, halvsøyler, kapiteler, baser og lignende var hugget av til dels meget fin kleber.¹²⁸

En rekke arkitekturdetaljer som knyttes til Mikaelskirkens krypt, må nevnes spesielt. Bygningsdelene ble dels funnet i krypten under utgravningene i 1860, dels kan man med utgangspunkt i funn i krypten, tilbakeføre dem dit med en stor grad av sannsynlighet, selv om de er funnet andre steder i byområdet.¹²⁹ Detaljene det dreier seg om er blant andre to kapiteler, et gesimsstykke, og en søylebase med fire gapende dyrehoder.¹³⁰ I tillegg ble det funnet et marmorhode med innskriften Eystein Rex som trolig er del av et stifterportrett. Marmorhodet er i hovedsak antikiserende, men har detaljer som er temmelig uvanlige og som ikke gir noe grunnlag for tilbakeføring til noe bestemt byggemiljø.¹³¹ Søylebasen ble funnet i krypten under utgravningene. Det ene kapitelets funnsted er ukjent, det andre sto mange år på

¹²⁶ Sturlasson, Snorre 1979, s.557.

¹²⁷ Lidén 1980, s. 152.

¹²⁸ Lidén 1980, s. 150.

¹²⁹ Lidén 1990, s. 74.

¹³⁰ Det ble funnet en hel rekke bygningsdeler under utgravningene, her nevnes de mest betydningsfulle. Se Lidén 1980, s. 155-156 for en komplett katalog.

¹³¹ Lidén 1990, s. 63.

Smørsallmenningen før det kom til Bergen Historiske museum. Funn av en del av et tilsvarende kapitel i Mikaelskirkens krypt gjør det imidlertid sannsynlig at samme type kapiteler har stått i krypten.¹³²

Det dreier seg om temmelige nøyaktige kopier av klassiske, korintiske kapiteler med en dobbel, nedre bladkrans, og over den snodde bladstengler med løv som skyter opp, og dels omgir midtrosettene som har stått under abakusplatens hjørner. Begge kapitelene mangler hjørnene og abakusplaten, men fragmentet som er funnet i Munkelivskrypten er nettopp et slikt hjørnestykke. Bladverket er utført delvis med uthugging, dels ved bor. Lidén mener at det best bevarte kapitelet trolig ikke var helt ferdig, eller at håndverkerne ikke maktet å gi det endelig kunstnerisk form.¹³³ Det andre kapitelet har en lavere huggeteknisk kvalitet, men bladkransene her synes likevel å ha et mer levende, naturalistisk preg.¹³⁴

Gesimsstykket er også sterkt klassiserende. Det er dekorert med stiliserte bladserier (kymatier) som er meget forenklet, nærmest antydnet, ved hjelp av borehullsteknikk. Lidén mener det er tydelig at heller ikke dette stykket ble fullført. Gesimsstykkets funnsted er ukjent, bortsett fra at det er funnet i byområdet. Det kan ikke knyttes til Munkelivskrypten på grunnlag av supplerende funn, slik de to kapitelene kan det, men ifølge Lidén er det likevel grunn til å anta at stammer derfra.¹³⁵ Han mener dets spesielle utforming viser at det må være hugget av en håndverker med samme bakgrunn som håndverkerne bak kapitelene.

Søylebasen med de fire gapende dyrehodene ble som nevnt funnet i krypten i Munkeliv kirke under utgravningene der i 1860.¹³⁶ Dyrene har flate, runde hoder med spisse små ører, store mandelformede øyne, en rynkete neserygg og nesevinger eller værhår som er rullet opp i spiraler. Hodets nedre del domineres av en gapende kjeft, med en tausnodd valk (som må oppfattes som en overleppe), en fremstikkende, hengende tunge og store kjegleformede tenner i saksebitt.¹³⁷ Det har i senere tid vært argumentert for at denne basen i stedet tilhører en døpefont. Lignende døpefont baser finnes i Danmark og Tyskland.

¹³² Lidén 1980, s. 156.

¹³³ Lidén 1990, 76.

¹³⁴ Lidén 1990, s. 77.

¹³⁵ Lidén 1990, s. 75.

¹³⁶ Lidén 1990, s. 74.

¹³⁷ Lidén 1990, s. 77.

Mariakirken

Mariakirken ble påbegynt omkring 1130-1140,¹³⁸ og fikk en sentral plassering på den flate strandvollen ved overgangen til kongs- og bispegården på Holmen.¹³⁹ Kirken nevnes for første gang i de skriftlige kildene i forbindelse med kong Sverres overfall på kong Magnus Erlingsson i Bergen i 1183, så den har trolig stått ferdig da.¹⁴⁰ Mariakirken er den eneste kirken fra middelalderen i Bergen som i dag er bevart uten større ombygninger. Kirken ble reist i kvaderstein og bygget som et basilikalt anlegg med to vesttårn og et rett avsluttet kvadratisk kor, senere forlenget etter en brann i 1248. Det gamle koret og sideskipsveggene er de eldste delene av kirken og viser klare forbindelser til domkirken i Lund, med bruk av det attiske baseprofilet, blindbuefriser og hjørnepilastre.¹⁴¹ Skipet ble reist med pilarer og arkader, og over arkaden et såkalt triforium, med todelte åpninger i veggen inn mot skipet. Over disse ble det i sørmuren satt inn klerestorievinduer som nå skjules av hvelvene i midtskipet. Taket over midtskipet var opprinnelig dekket av tretak, enten flatt med loft, eller åpent med synlige sperrer og hanebjelker.

Den nåværende korbuen er fra restaureringen i 1860-årene. Den erstattet en korbue fra 1549. Hvordan den opprinnelige korbuen så ut, vet man ikke, men den bør ha vært noe smalere og lavere enn den nåværende.

Sideskipene har innvendige pilastre som korresponderer med midtskipspilarene. Alle pilarene, samt pilastrene i søndre sideskip har klassiske (attiske) baseprofiler. Pilastrene i søndre sideskip har dertil kapiteler i form av omsnudde attiske baser. Pilastrene i nordre sideskip har derimot profiler og kapiteldekor som viser overgangen til et nytt byggetrinn.

Sideskipene er utvendig rett avsluttet mot øst, men har innvendige apsidale alternisjer. Sideskipsmurene har utvendig kleberkledning av samme høye kvalitet som koret.¹⁴² Sideskipenes hjørner har utvendige pilastre med samme klassiske attiske baseprofil som korets østlige hjørner. Øverst går pilastrene over i en totrinns blindbuefrise i gesimsnivå. En tilsvarende blindbuefrise synes koret å ha hatt, mener Lidén, men den er det i dag ingen rester av.¹⁴³ Koret er kvadermurt både utvendig og innvendig. Murverket er av høy kvalitet, og

¹³⁸ Ved en arkeologisk utgravning i 1974 lengst vest i kirkens skip, altså mellom tårnene, ble det sporet rester av et murfundament som ikke kan ha hatt noen funksjon i den nåværende kirken. Klebersteinsflis i fundamentkjernen kan i følge Lidén tyde på at bygningen var ment som en kirke. Dette viser at det var påbegynt en kirke forut for den nåværende, på samme sted. Hvilken form eller utstrekning den hadde, er hittil ukjent. Lidén 2000, s. 6.

¹³⁹ Lidén 1980, s. 11.

¹⁴⁰ Sverres saga, kapittel 7.

¹⁴¹ Ekroll 1997, s. 162.

¹⁴² Lidén 1980, s. 13.

¹⁴³ Lidén 1980, s. 13.

steinene relativt store, ca 110-115cm lange og 40-50cm høye. Utvendig er korets opprinnelige østhjørner forsterket med pilastre med attiske baseprofil, som i dag fremdeles er synlig på sørsiden av koret.

Portalen i korets nordmur er trolig opprinnelig, men hele den ytre omrammingen ble fornyet i 1913. Den skal likevel være svært lik originalen. Utvendig er den rundbuet med en totrinns resess. Korveggens sokkelprofil fortsetter over portalens recesser. Portalbuens vederlagssteiner er dekorert med omsnudde attiske baseprofiler med et tannsnitt i midtfeltet, i stedet for den mer vanlige hulkilen.

Skipets portaler

Kirken har totalt fire portaler fra middelalderen: Korets nordportal, skipets nord-, sør- og vestportal. Skipets nordportal er svært enkel og er uten resesser. Portalen har en vannrett overligger i form av en klebersteinsblokk, over den er felt inn en avlastningsbue. I feltet mellom buen og overliggeren sitter en enkel, udekorert tympanonstein. Overliggeren hviler på to kapiteler som er prydet med omsnudde attiske baseprofil og abaki som i forminsket form er de samme som på arkadepilarene i skipet. Portalsidene er udekorerte. Portalens sokkel er en fortsettelse av sideskipets sokkel. Overliggeren og vederlagssteinene er imidlertid hugget av en helt annen sort kleber og med andre dimensjoner enn den noe mindre kvadersteinsmuren rundt portalen. Derimot samsvarer både overliggerens og vederlagssteinenes kleberkvalitet og profiler med det storsteinede kvadermurverket vi finner i koret og i søndre sideskip. Lidén mener portalen må være omformet i samband med at disse antatt eldste delene av skipet ble bygget. Han antyder at portalen og murpartiet rundt den er bygget opp av stein fra den første, påbegynte, men aldri fullførte kirken på stedet.¹⁴⁴

Vestportalen er svært enkel, med en liten, sekundært hugget resess som kranser den rundbuede åpningen.

Sørportalen er kirkens hovedportal, og er den av portalene i kirken med mest utsmykning. Portalen har en utvendig portálnisje som trapper ut i tre trinn med et søylepar i hvert trinn. Disse er frittstående. Det ytterste paret har runde, snodde skaft, det i midten har åttekantete skaft med konkave flater, og det innerste paret har glatte, runde skaft. Søyleformene fortsetter opp i buen. I buen er det også en smal bladranke, samt en kraftig tannsnittbord som kroner portalen.

Portalsøylene har som eneste romanske portal i Bergen dekorerte kapiteler. De andre bevarte romanske portalene i Bergen har alle klassiske profiler som kapiteler. På det ytterste

¹⁴⁴ Lidén 1980, s. 34 og Lidén 2000, s. 12-13.

søyleparets kapiteler står to lombardiske løver som møtes i det ytre hjørnet i et felles hode. Løvenes øyne er store og mandelformede med markert pupill. Løvene er stående, og halen går inn mellom bakbena, opp på forsiden av kroppen og ender i et fliket blad over bakkroppen.¹⁴⁵ Ut av kjeften på den ene løven kommer to ormer, som smyer seg ut til hver side, går under løveføttene og holdes der fast av løvens klør. Ormen på innsiden har spiss snute og biter seg fast i løvens bakre lår, i følge Magerøy.¹⁴⁶ De to innerste kapitelparene har plantedekor, med korintisk karakter.¹⁴⁷ Kapitellet i midten, på østsiden, har stående, tykke blader, med bøyd tupp, vekslende med slankere bladformer og symmetriske planter.¹⁴⁸ Det innerste kapitlet har to stående fjærlignende blad, med tykk finstripet øvre rand. Mellom dem står en rettvoksende plante som ender i en knopp, med bladfliker ut til sidene nederst, og er flankert av to treflikete blader på lange opprette stilker. Et annet karakteristisk motiv finnes på tre av kapitelenes, i rikest utforming på østsidens innerste kapitel. Her flankeres knoppskuddet av to akantusblader, og hele stengelen skyter opp mellom to tykke palmettlignende blader, og en nedre palmettlignende bladkrans som ikke er fullt så tykk. Vestsidens midtre kapitel har et tremotiv som er beslektet med vestsidens innerste kapitel og det nevnte kapitel på østsiden. På en tykk, oppskytende stengel med toppblad skyter to korte tverrarmer ut med i alt fire sideblader parvis, symmetrisk om stengelen. Bladene er store og brede, helt glatte og ovalt formet med opprullet tupp. Et slikt tremotiv forekommer ikke så ofte i romansk steindekor, som for eksempel de klassiske rankemotivene. Lidén mener at på bakgrunn av den konvensjonelle utformingen av tremotivet, må treet på sørportalens kapiteler sies å være temmelig uvanlig.¹⁴⁹

Blant dem som har behandlet sørportalens er det enighet om at den må være sekundært innsatt. Nicolaysen og Meyer mente den var satt inn i 1100-årene, mens Erdmann mente den opprinnelig hadde stått i vest. Det er imidlertid ingenting i vestmuren som kan tyde på det, ifølge Lidén. Han mener den er satt inn etter at sideskipsveggen var satt opp, men før hvelvet i portaltraveen ble slått. Hele portalanlegget, mener han, er i sin arkitektoniske oppbygning en representant for den fullt utviklede romanske portal fra siste halvdel av 1100-tallet.¹⁵⁰

Sørportalens ranke i bueslaget mellom tannsnittlisten og repstaven er interessant. Med sin glatte stilk og med sideskudd som ender i karakteristiske ”knollaktige opprullinger”,

¹⁴⁵ Magerøy 1980, s. 50-51.

¹⁴⁶ Magerøy 1980, s. 51.

¹⁴⁷ Kapitelenes på vestsiden er svært skadet, så beskrivelsene her bygger på kapitelenes på østsiden av portalen.

¹⁴⁸ Magerøy 1980, s. 51.

¹⁴⁹ Lidén 1961, s. 98-99.

¹⁵⁰ Lidén 1961, s. 93-94.

hører den blant de typologisk aller eldste vegetabiliske bølgeranker i Norden.¹⁵¹ Når denne ranken opptrer i sørportalen, må den betraktes som en representant for en konservativ, nasjonal tradisjon.

Samme gammelmodige preg har også bladformene i ett enkelt av kapitelenes. Det synes å være det klassiske korintiske kapitelets nedre stive bladkranser som ligger til grunn for utformingen av bladkranser på sørsidens midtre kapitel. Bladverk av denne typen kjennes fra tidlig - romanske kirker både på kontinentet og i England.

Hovedinntrykket man får etter en analyse av Mariakirkens sørportal er at den representerer en sammensmelting av impulser fra forskjellige områder. Sammen med en viss primitivitet i utførelsen av de ornamentalske detaljer, peker dette i retning av at vi har å gjøre med håndverkere som kvalitetsmessig har stått under det ledende sjikt i tiden. I Stavanger domkirke, i Munkeliv kloster, og noe senere, i Lyse, hvor håndverkere av høy internasjonal standard har arbeidet, peker bygningsornamentikken i hvert enkelt tilfelle utvetydig mot et bestemt impulsgivende område. Blandingen av motiver i Mariakirkens sørportal, snart anglo-normanniske, snart særnorske og snart skånske, svarer i virkeligheten til hva vi kan iaktta i enkelte bygdekirker, hvor motiv- og stilimpulser fra forskjellige områder smeltes sammen til en ny enhet. Inntrykket er likevel at dyre- og planteornamentikken er av en type som i hovedsak er karakteristisk for den rhinsk-lombardiske stilretningen som domkirken i Lund preges av, selv om utformingen er ”temmelig grov”.

3.5. Bergensmiljøet

Samtlige kirker i stein som ble bygget i Bergen i første halvdel av 1100-tallet bærer tydelig preg av den rhinsk-lombardiske stilretningen. Et karakteristisk trekk er det rikt artikulerte murverket med klassiske profiler, gesimser med blindbuefriser og hjørnepilastre.¹⁵² Både Mariakirken og Korskirken har dette utstyret i så lik utforming at Lidén mener det må være hevet over enhver tvil at samme gruppe håndverker har stått bak byggingen av begge kirkene. Deler av tilsvarende blindbuefriser er blitt funnet under utgravninger av Munkelivkirken og Nikolaikirken, og viser at også disse kirkene har hatt samme rike utstyr. Videre dreier det seg om det vanlige attiske baseprofilet, som i Bergen opptrer i en meget korrekt utforming, dels om det dobbeltsvungne kyma-recta profilet som opptrer sjeldnere i arkitektur fra middelalderen. Kyma-recta profilet er brukt som utvendig sokkelprofil i Mariakirken, Korskirken og Olavskirken i Vågsbotn. Det attiske baseprofilet er anvendt som sokkelprofil i

¹⁵¹ Lidén 1961, s. 95.

¹⁵² Lidén 1990, s. 62.

Munkelivkirkens kor og på Nonneseterkirkens tårnfot. For øvrig opptrer dette profilet i en rekke sammenhenger, som baseprofil og som gesims- og vederlagsprofil (profilet er snudd på hodet).¹⁵³

Sammen med de klassisistiske profilene opptrer også en sterk klassiskpreget bygningsornamentikk. Sentralt her står de to korintiske kapitélene som trolig hører hjemme i Mikaeliskirkens krypt. I tillegg utfyller kapitélet fra Nikolauskirken/Columbakirken, samt gesimsprofilene og basen med de fire løvehodene bildet av en bygghytte som trolig har sin opprinnelse i Lund domkirkes bygghytte. Mariakirkens sørportal må være en god del yngre enn bygningsdelene fra Munkeliv, og er et tydelig vitnesbyrd om denne bygghyttens viktighet og innflytelse.

3.6. Bergen og Lund

Klassiserende detaljer kan gjenfinnes i mange romanske kirker i Europa, særlig i Sør-Frankrike, Burgund, Nord-Italia og Rhintraktene. De bergenske detaljene synes i følge Lidén i siste instans å gå tilbake på nord-italienske forbilder, men disse forbildene er antakelig formidlet via domkirkene Speyer ved Rhinen og eller Lund i Skåne. Der finnes både kapiteler og gesimsfriser som ligger svært nær opptil detaljene i Bergen.¹⁵⁴ Også dyrehoder av samme type som de bergenske finnes i begge kirker. Fra gammelt av har det vært antatt en forbindelse mellom de to kirkene, Lund og Speyer. Denne sammenhengen, og de to kirkenes forhold til Nord-Italia, har vært diskutert av svenske og tyske forskere i generasjoner.¹⁵⁵ Den bergenske skulpturen synes å være resultat av en stilmessig påvirkning fra en av de to kirkene.¹⁵⁶

Den allmenne likheten mellom kapitелene fra Bergen og kapitелene fra Lund og Speyer er så stor at det neppe kan være tvil om en generell sammenheng mellom håndverksmiljøene som skapte dem, mener Lidén.¹⁵⁷ Det faktum at både kapitелene og

¹⁵³ Lidén 1990, s. 63.

¹⁵⁴ Lidén 1990, s. 78.

¹⁵⁵ For diskusjonen, se Erik Cinthio 1957, s. 145 og 163. Monica Rydbeck er den fra svensk hold som har formulert sammenhengen Lund - Speyer mest konkret. Se Rydbeck 1936, s. 348.

¹⁵⁶ Lidén 1990, s. 78.

¹⁵⁷ Lidén 1990 s. 79. De kapiteler i Lund domkirke som ligger nærmest opp til de bergenske er en gruppe korintiske kapiteler som blant annet omfatter det søndre av to kapiteler som bærer en baldakin foran alterstuken i nordre tverrarm, samt et par av kapitелene på halvsøyene i langhusets vestre del. I Speyer finnes tilsvarende kapiteler først og fremst i de tokplede åpningene som fører til kapellene i de tykke gavlmurene i tverrskipsarmene, samt en rekke andre steder i domkirken.

gesimsstykket fra Bergen antakelig ikke er gjort helt ferdig og dessuten er temmelig ødelagte, gjør det vanskelig å fastlegge deres stilmessige tilhørighet til Lund *eller* Speyer.¹⁵⁸

Når det gjelder det best bevarte kapitelet, gir de regelmessig utformede borehullene inntrykket av at kapitelet, selv om det ble videre bearbeidet, likevel ville ha fått noe av det stive, litt uforløste preg som kjennetegner nordre tverrskips baldakinkapiteler i Lund domkirke. Derimot er Speyerkapitelens bladverk mer plastisk utformet, og særlig bladtungene er smekre og mer mykt bølgende enn i Bergen og Lund.

Gesimser med kymatier finnes i Lund på flere steder både utvendig og innvendig. De rikest utformede gesimsene er i tverrskipskapellene og partiet innenfor nordre nedgang til krypten. I Speyer er det særlig takgesimsene langs kor og tverrskip som ligger nært opp til det bergenske gesimsstykket. De klassiske gesimsene i Lund er langt mer utarbeidet enn det i Bergen og kan derfor ikke uten videre sammenlignes, mener Lidén.¹⁵⁹ I Speyer kan man derimot finne både eggstav og dorisk kymation i en skjematisk utforming som minner om tilsvarende ornamenter på bergensgesimsen.¹⁶⁰ En eiendommelighet ved Speyergesimsen er at eggstaven er satt inn under tannsnittborden – motsatt av den vanlige ordning i klassisk tid.¹⁶¹ Dette trekket gjenfinnes både i Lund og Bergen.¹⁶²

Dyrehoder av samme type som de bergenske er svært alminnelige i lombardisk dekorativ skulptur knyttet til arkitektur. Samme type hode finnes både i Lund og Speyer. I Speyer sees beslektede hoder i de øvre delene av nordre tverrskipsarm og på en av søylene i apsisgalleriet. Ingen av disse hodene kan imidlertid sies å ha mer enn en viss typelikhhet med de bergenske. I Lund finnes derimot dyr av samme type som de bergenske på to steder i kirken, i krypten, hvor to hoder flankerer en sittenisje ved nordre kryptalter, og ved nordre kryptnedgang hvor vederlagssteinene på begge sider av inngangen er dekorert med drage- og løvelignende dyr. Hodene ved kryptnedgangen synes å være de som ligger nærmest de bergenske, først og fremst på grunn av de opprullede nesevingene og kjeftens saksebitt. Selve hodeformen synes bergensdyrene derimot å ha fått fra hodene ved kryptens nordre alter.¹⁶³ Det kan med andre ord se ut til at bergensdyrene representerer en syntese av to ulike

¹⁵⁸ Det å la kapiteler og andre arkitekturdetaljer stå uferdige later til å være et særtrekk ved håndverkermiljøet både i Speyer og Lund, mener Lidén. Lidén 1990, fotnote (III) 3. Se H. E. Kubach u. Haas log XX 1972, s. 809 for Speyer og Wrangel 1923, plansjer VI og XI for Lund. Også i Lund er flere av kapitelenes i langhuset blitt stående uferdige.

¹⁵⁹ Lidén 1990, s. 79.

¹⁶⁰ Dette gjelder hovedgesimsen i kor og på nordre tverrskipsarm, se Lidén 1990, s. 80.

¹⁶¹ Lehmann 1951, s. 2.

¹⁶² Cinthio 1957, s. 129.

¹⁶³ Hodene som flankerer sittenisjen ved nordre kryptalter i Lund, har ikke saksebitt slik hodene ved kryptnedgangen har. Lidén mener dette kan skyldes at de ikke er gjort helt ferdige. Lidén 1990, fotnote (III) 4.

dyretyper i Lund. Dette forhold er kanskje det som sterkest peker i retning av at Lund har vært utgangspunkt for den bergenske bygningsskulpturen, men samtidig demonstrerer dyrehodene også tydelig sammenhengen med den lombardiske dyreornamentikken, hvor begge typer forekommer side om side.¹⁶⁴

Hvelvene i Mariakirkens kor og i Nonneseterkirkens tårnfot gir også en klar bekreftelse av den bergenske bygghyttens generelle tilhørighet til Lund og Speyer, men bidrar ikke nok til å kunne stadfeste hvilken av de to bygghyttene håndverkerne eventuelt kom fra.¹⁶⁵ Mariakirkens hvelv er delvis ombygget, mens hvelvet i Nonneseters tårnfot er det opprinnelige. De trekk som særlig knytter disse hvelvene til Lund og Speyer er bruken av sigdformede skjoldbueribber og hjørnepilastre som trapper ut i tre rettvinklede trinn. Også måten hvelvkappene er murt på, peker i retning av Lund og Speyer, i følge Lidén.¹⁶⁶ Nonneseterhvelvet tilsvare for eksempel måten krypthvelvene i Lund domkirke og forhallshvelvene i Dalby i Sverige er murt på.¹⁶⁷ I Speyer ble trolig tverrskipshvelvene byttet ut med krysshvelv etter brannen i 1159. De eldre hvelvene må etter Lidéns mening ha tilsvart hvelvene i Mariakirken og Nonneseter klostets tårnfot, selv om dimensjonene selvsagt var større. De to beskjedne hvelvene i Bergen blir på sett og vis nøkkelverk til forståelsen av ordningen både i Lund og Speyer. De bekrefter at hvelv av denne typen, som man har antatt fantes i tverrskiparmene i Speyer i perioden 1106 til 1159, og som i det minste syntes å ha vært planlagt også i Lund, har vært bygget av en bygghytte som også på andre indier kan knyttes til Lund og Speyer.¹⁶⁸

Forskningen gir så langt ikke noe sikkert holdepunkt for å avgjøre hvilken av de to bygghyttene Lund/Speyer som håndverkerne i Bergen kom fra. Speyer synes å ha vært selve utgangspunktet, men om håndverkerne kom direkte derfra eller via Lund er usikkert. Rent historiske forhold kan taes til inntekt for begge mulighetene. Det bergenske bispesetet var underlagt bispesetet i Lund i perioden 1104-1152, og det må ha eksistert administrative bånd mellom de to byene. På den annen side kan det pekes på at nettopp Kanal- og Rhin-området var et viktig handelsområde for Bergen i 1100-årene, muligens helt tilbake til århundrets begynnelse.¹⁶⁹ Handelsforbindelser kan ha ført til kontakt på også andre områder, for eksempel når det gjaldt rekrutteringen til en bygghytte i Bergen.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Lidén 1990, s.80-81.

¹⁶⁵ Lidén 1990, s. 81.

¹⁶⁶ Se også Lidén 1990, s. 60.

¹⁶⁷ Rydbeck 1943, s. 31.

¹⁶⁸ Lidén 1990, s. 83.

¹⁶⁹ Nedkvitne 1983, s. 20.

¹⁷⁰ Lidén 1990, s. 84.

Usikkerheten med hensyn til hvor de bergenske håndverkerne opprinnelig kom fra, gjør det også vanskelig å fastlegge når bygghytten med det klassiske formspråket slo seg ned i Bergen. Forutsetter man at håndverkerne kom direkte fra Speyer, kan det etableres en klar kronologisk overensstemmelse mellom byggearbeidenes slutt i Speyer og begynnelse i Bergen. De klassiske detaljene i Speyer stammer nemlig fra ombygningene som fant sted i perioden 1082-1106, mens byggingen av Munkeliv kloster i Bergen i følge sagaene ble påbegynt før kong Eystein Magnussons død i 1123.¹⁷¹ Hvis man derimot forutsetter at håndverkerne som bygget Munkeliv kloster kom fra Lund, så kan dateringen av bergensklassisismen bli mer problematisk. Tradisjonelt dateres nemlig det klassisk-lombardiske innslaget i Lund til 1130-40-årene. Med utgangspunkt i dateringene som hittil er gjort kan ikke Munkelivkryptens detaljer dateres stort tidligere enn 1140-årene – altså minst 20 år etter at byggearbeidene ved kirken skal ha vært påbegynt, i følge de skriftlige kildene. Siden detaljene i krypten i Lund må ha vært noe av det første som sto ferdig i kirken, virker en slik datering urimelig, mener Lidén.¹⁷² Et myntfunn, gjort i domkirken allerede i 1835, kan imidlertid vise seg å utfordre den tradisjonelle dateringen. Tidligere ble myntene i funnet datert til 1140-43, mens nyere forskning har sannsynliggjort at myntene i funnet må stamme fra kong Niels' tid (1104-1134), og følgelig være lagt ned omkring 1120. Med dette er muligheten åpnet for at håndverkere med klassisk/lombardisk bakgrunn kan ha arbeidet i Lund allerede på denne tid. Studier av en skriftlig kilde, "Liber Daticus", fører i samme retning, nemlig at arbeidene på kirken kan ha startet 15-20 år tidligere enn antatt. Av en sekundær innførsel i denne kilden fremgår nemlig at "denne kirke" ble påbegynt i 1085. Den har tidligere blitt tillagt liten verdi, og ansett for å være for sen til å være av interesse. Nyere kirkehistorisk forskning har imidlertid påvist at notisen må være eldre enn tidligere antatt, antakelig kort etter 1140. På den tiden har man altså ment å vite at den daværende kirken ble påbegynt i 1085.¹⁷³

3.7. Stavanger domkirke

Undersøkelsene av Stavanger domkirke utført av Gerhard Fischer er grunnleggende i en studie som denne.¹⁷⁴ Ytterligere studier er gjort av Hans Emil Lidén, Øystein Ekroll, Martin Blindheim, Christopher Hohler, og har bidratt til å klarlegge byggeprosessen og dateringer.¹⁷⁵

¹⁷¹ Se fotnoter (III) 6 og 7 i Lidén 1990 for kilder til datering av Munkeliv og Speyer.

¹⁷² Lidén 1990, s.85.

¹⁷³ Se Lidén 1990, s. 85-86 for en grundig drøfting av dateringene av Lund, og problemene forbundet med den.

¹⁷⁴ Fischer 1964.

¹⁷⁵ Lidén 1981, Ekroll 1997, Blindheim 1965.

Den romanske skulptur og dekor er diskutert av Peter Anker, Martin Blindheim og Anders Bugge.

Domkirken i Stavanger er enestående; det er den eneste romanske katedralen i Norge som fremdeles står i sin helhet. Hele skipet er bevart, mens koret og vesttårnet ble bygget om etter en brann i 1272. Kirken er likevel en svært viktig kilde til forståelse av romansk bygningskunst i Norge på begynnelsen av 1100- tallet.

Stavanger domkirke står i dag som en regulær romansk basilika, med midtskip og sideskip, og med et rektangulært kor, bygget ut i gotisk stil. Midtskipet bæres av i alt fem runde pilarer og to pilastre på hver endevegg. Annen hver pila bærer en transversalbue over til pilastre i sideskipsmurene. Skipet har to motstående portaler i skipets langmurer, litt vest for midten. Plasseringen av klerestoriets vinduer viser at kirken ikke har hatt hvelv, men tretak. Kirken hadde opprinnelig et kvadratisk vesttårn og et kvadratisk, rett avsluttet kor.

Bispetet i Stavanger ble grunnlagt omkring 1125. Det antas at byggingen av kirken var påbegynt allerede før den tid.¹⁷⁶ Den første biskopen i Stavanger var biskop Reinald fra England, og kirken var viet til den engelske helgenen St. Swithun fra Winchester. Flere forskere tror derfor at også Reinald kom fra Winchester.¹⁷⁷ Som vi skal se ligger kirkens arkitektur og dekor nært opp til det engelske, nærmere bestemt det anglo-normanniske. Lidén mener kirken må ha vært bygget av håndverkere som enten var engelske eller som var opplært i England.¹⁷⁸ Christopher Hohler har hevdet at pilarkapitelene i skipets østre del tilsvarer sent 1000- talls typer i England og at kirken derfor bør ha vært påbegynt ikke lenge etter.¹⁷⁹ Lidén har senere hevdet at Stavangerkirken er det siste ledd i en intern typeutvikling med utgangspunkt i den gamle Kristkirken i Trondheim, samt den nå forsvunne Kristkirken i Bergen, som ble påbegynt på samme tid. Felles for disse kirkene er at de mangler tverrskip og at de trolig har hatt motstilt nord- og sørportal i skipet. Denne kirketypen synes i følge Lidén å være en dansk og norsk domkirketype mot slutten av 1000- tallet. Denne typen fremstår ”som norm for en gruppe kirker av samme rang innen kirkehierarkiet”.¹⁸⁰

Restaureringsarbeider

I 1867 satte man i gang en omfattende restaurering der alt etter-reformatoriske interiør ble fjernet bortsett fra prekestolen og fem epitafier. Skipets flate himling ble erstattet med en åpen

¹⁷⁶ Lidén 1961 og Ekroll 1997 s. 174.

¹⁷⁷ Bruland 1999, s. 25.

¹⁷⁸ Lidén 1981, s. 16-17.

¹⁷⁹ Lidén 1981, s.16.

¹⁸⁰ Lidén 1981, s.16-17.

takstol, og korbueåpningen ble gjort bredere. All steinskulptur ble rensset og fornyet, og alle klebersteinsflater ble prikkhugget eller skrappt.¹⁸¹ På slutten av 1930- tallet ble det så bestemt at kirken skulle få et nytt orgel. Dette førte med seg store endringer i kirken, blant annet inngrep i det inventar som var blitt satt inn 70 år tidligere. Under dette arbeidet ble det avdekket murflater som man ville undersøke videre. Det ble bestemt at en videre undersøkelse av murverk og andre detaljer var nødvendig. En ny detaljert oppmåling av kirken ble foretatt. Pussen på veggene etter forrige restaurering ble hugget bort i skip, sideskip og kor. De arkeologiske undersøkelser ledet av Gerhard Fischer i denne perioden (1939-42) er avgjørende for en moderne forståelse av kirken.¹⁸²

Det romanske koret

Det romanske koret ble som nevnt bygget om etter en brann i 1272. Noen få rester av det gamle korets fundamenter ble funnet under Gerhard Fischers undersøkelser. Han fant at koret hadde vært kvadratisk, med samme bredde som det nåværende. Fischer påpekte at det ikke var mulig å fastslå om koret hadde vært rett avsluttet eller med apsis. Under koret var en krypt, noe som er sjelden i en norsk domkirke. Ellers er den smale romanske korbuen med en rundbuet åpning på hver side, dokumentert. De to åpningene førte øyensynlig til et lektorium foran koråpningen. Rester av dette sto fortsatt før restaureringen i 1867.

Ved graving mellom kirken og bispekapellet fant man et kapitél og et søylestykke med en djevelmaske, som trolig har tilhørt denne korportalen.¹⁸³ Kapitelet har nederst en vulst med akantusblad over halsringen. Kapitelet er et terningkapitel hvor skjoldflatene er innrammet av en chevronbord. Arbeidet er gjort i et ganske lavt relieff, og virker dyktig og sikkert utført. Masken på søylen er enkel, med få detaljer.

Kapitélene i skipet

Arbeidet med skipet startet i øst med bygging av veggene i sideskipene. Pilastrene ble reist sammen med ytterveggene og har det eldste preget, delvis med store, flate putekapitél med volutter i hjørnene og tausnoinger på basene, delvis med bruk av det attiske baseprofilet og palmetter. Deretter ble pilarene i skipet reist. Pilarene er runde og brede med en diameter på hele 1,2 m.

¹⁸¹ Ekroll, Stige, Havran 2000, s. 119.

¹⁸² Disse undersøkelsene er publisert i Fischer 1964.

¹⁸³ Fischer 1964, s.22-23.

I følge Fischer har domkirken trekk som er avledet fra den tidligste utviklingen i Normandie og England på 1000- tallet. I denne perioden ble et typisk normannisk trekk, det forenklete korintiske kapitelet med stilisert bladverk og tunge hjørnevolutter, brukt også i de anglo-normanniske kirkene i England. Her fantes fra før blant annet terningkapitelet som var overtatt fra Rhinland. I de anglo-normanniske kirkene ble de to typer kapiteler brukt i en ny, ”eiendommelig blandingsstil”.¹⁸⁴ Terningkapitelene ble gjort flatere og bredere, såkalte ”cushion capitals”- putekapiteler. De kan være helt enkle, eller ha volutter i hjørnene med stiliserte blad.

Pilastrene på hver side av korbuen i domkirken har slike store, flate putekapiteler, samt volutter i hjørnene med stiliserte blad. Disse ”voluttkapitelene” tilhører kirkens første byggefase, på begynnelsen av 1100- tallet.¹⁸⁵ Puten hviler på halsringen over søyleskaftet, og hjørnebladene med sine volutter skaper en myk overgang til den utspringende dekkplaten med innrissede profiler og chevronmønstre. Det brede profilet fra veggen fortsetter over selve pilarskaftet ovenfor basen som er dekorert med forskjellige motiver. På hver side av pilasteren står en tynn, rund søyle som korresponderer med vulstprofilet i buen over.

Pilarene i vestenden er trolig også fra den eldste byggeperioden. Her finner vi elementer som ikke forekommer i andre deler av kirken. Pilaren på sørsiden er helt enkel, mens den i nord har hjørnesøyler med slanke terningkapiteler og en uvanlig fin palmettfrise på fasen under dekkplaten. Begge disse har dessuten attisk baseprofil. På den søndre pilaren er det attiske baseprofil også brukt som kapitel. Baseprofilet har her fått en klar rhin-lombardisk form, ikke normannisk.¹⁸⁶

Sammenhengen med den eldste normanniske perioden i England går tydelig frem av den første pilaren på nordsiden av skipet. Kapitelet har en stiv bladkrans over halsringen, nesten fjærlignende, og volutter i hjørnene. Likheten med et av kapitelene i Canterbury katedralens krypt er påpekt av de fleste arkitekturhistorikere.¹⁸⁷ Dette kapitelet er fra den eldste delen av Canterbury-krypten, datert til sent på 1000-tallet. Det er særlig den stive bladkransen over halsringen som er påfallende lik. (Fisher nevner her flere eksempler fra England.) Den motstående pilaren på sørsiden har et svært enkelt kapitel. Det er bare selve puten som er utformet, uten volutter eller profiler. Enten har det blitt stående uferdig, eller det kan ha hatt malte dekorasjoner.

¹⁸⁴ Fischer 1964, s. 35.

¹⁸⁵ Fischer 1964, s.34-36

¹⁸⁶ Fischer 1964, s. 36.

¹⁸⁷ Fischer 1964, s. 36.

I tiden rundt 1100 ble det anglo-normanniske voluttkapitelet utviklet til et egentlig terningkapitel. Disse har ofte rik dekor og figurfremstilling. De kan også ha en mer skjematisk form for dekor, med flere oppdelte felter; som et foldekapitel. Følger vi pilarene i Stavanger domkirke vestover, finner vi her lignende kapitelformer. Den andre og tredje fripilaren på nordsiden av skipet har begge enkle, litt grove terningkapiteler på hjørnene. De to siste pilarene i rekken har fått tre og fire "terninger" ved siden av hverandre. Her har den nye karakteren slått helt igjennom. Samtidig virker de snarere som en mellomting mellom terning- og foldekapitel, kanskje på grunn av pilarens store bredde.

På sørsiden av skipet er det mer komplisert. Veggpilasteren ved koråpningen har putekapitel med volutter, den andre har som nevnt en helt enkel kapitél uten dekor. Den tredje har et kraftig hugd hode på hvert hjørne, og ligger nært opp til terningkapitelet. Den fjerde har fire meget uregelmessige skjoldfelt med doble konturlinjer, og et slags palmettmotiv imellom. Den sjette har fullt utviklet foldekapitel med tre felter.

Den femte pilaren, til høyre for sørportalen, har et kapitel som skiller seg ut. Det er rikt dekorert med figurfremstillinger på to av sidene, innrammet i halvsirkelformete skjoldfelt. Helt til venstre sees to vingede drager med halene sammenflettet som strever for å slippe løs fra hverandre. Motivet er symmetrisk, med dragene stilt med ryggen mot hverandre. Dragenes haler fletter seg sammen til en knute, som i følge Inge Bruland blir til Livets tre, et kristussymbol, som de forsøker å flykte fra.¹⁸⁸ Midtfiguren inn mot skipet er delvis borte, men man kan skimte en djevelfigur med sprikende bein og hendene på knærne. Ellers er de fleste scenene godt bevart.. På høyre side rir en skikkelse med fuglenebb på en kentaur som han holder i skjegget med den ene hånden og i halen med den andre. Rundt hjørnet, på pilarens østside, holder en stor griff en liten djevel med horn i nebbet.¹⁸⁹ På en av sviklene er to vingede dyr i kamp, og rett over sees et lite hode med krone. Vestsiden av kapitelet har to udekorerte skjoldflater.

Relieffene er skåret ut i et ganske flatt relieff, som kan minne om treskurd. Forbildene kan igjen søkes i Canterbury, nå i "Conrads glorious choir" fra omkring 1100.¹⁹⁰ Fischer fremhever også Canterbury-kryptens rike skulptur fra ca. 1120, og Fischer fremhever spesielt terningkapitelene som forbilder for Stavangerskulpturen. George Zarnecki har påpekt forbindelsen mellom disse kapitélene og deres mulige forbilder blant engelske illuminerte

¹⁸⁸ Bruland 1999, s. 37.

¹⁸⁹ Bruland beskriver griffen som et fabeldyr med løvekropp og hode og vinger som en ørn, med klover og spisse ører. Dette symbolet, somer satt sammen av dyrenes og fuglenes konge, dukket først opp i Alexandria i det 2. og 3. århundre som et bilde på Kristus. Det symboliserer både udødelighet, fullkommenhet og hans dobbelte natur. Griffen ble på denne tiden også brukt som vokter av livets tre.

¹⁹⁰ Fischer 1964, s. 37.

manuskripter, fra nettopp Canterbury-skriptoriet.¹⁹¹ Håndverkeren som utførte kapitelet i Stavanger bør enten ha kjent til disse eller Canterbury-krypten, eventuelt mønstertegninger for dekoren der.¹⁹² Motivene tilhører i likhet med mange av relieffene i Trondheim, 11- og 1200-årenes repertoar av romanske fantasivesener. Romanske motiver av denne typen er ellers i Norden særlig utbredt i den jyske granittskulpturen (Danmark), og i Norge preger de det indre av Urnes stavkirke. Lidén daterer relieffene i Stavanger til ca. 1150.

Pilastrenes kapiteler i sideskipene er like varierte som arkadepilarenes. På *nordveggen* har et kapitel fått tre kraftige, men litt uformelige skjoldfelt. Andre kapiteler på denne siden er svært enkle. Et kapitel har en slags dobbel chevronbord som eneste dekor. På *sørveggen* finner vi putekapitelet igjen, i en slankere form, og med omsnudde volutter på hjørnene. Den første pilaren fra øst har den stive bladkransen i to rekker, og er utsmykket med et hode på hver side, en kvinne med stritt hår og en mann med bart. På høyre side av sørportalen er et lignende kapitel med bladkrans i to rekker, men med et bukkhode på den ene siden og et værhode på den andre. Rett ovenfor denne pilaren står arkadepilaren med det såkalte Canterbury-kapitelet. På baksiden av denne, inn mot sideskipet, står en smal pilaster med en rikt profilert base og dekorert kapitel. Dette er det såkalte sydebukk-kapitelet. På 1100-tallet da kirken ble bygget, fantes det ingen portal i vest, og portalen i sør var trolig brukt som hovedinngang for menigheten.¹⁹³ Det er da også ved denne inngangen at den innvendige dekoren og figurskulpturen er konsentrert.

Kapitelet er tresidig og har utskjæringer på alle tre sider. Midt på siden vendt mot portalen står et stort fjærlignende blad og oppe til høyre for bladet er et skjegggløst menneskehode. Anders Bugge mener vi her står ovenfor en forenklet fremstilling av Syndefallet.¹⁹⁴ Manns- eller kvinnehodet til høyre representerer da *Slangen i Paradiset*. En slik fremstilling av slangen med menneskehode er kjent fra senere tilfeller, blant annet i takmaleriene i Ål kirke i Hallingdal, fra engang på 1200-tallet. Til høyre for bladet, eller *Kunnskapens tre*, kommer en stor løve busende frem med stor styrke. Han river en mann over ende. Mannen tar tak i løven over nakken og stikker en dolk inn i løven nedenfra med den høyre hånden. Bugge ser her en klar parallell til Peters første brev (kap.5, vers 8) der Djevelen beskrives som farende omkring lik en brølende løve for å sluke menneskene. Slik inneholdt dette bildet både en advarsel og en formaning: En advarsel mot Djevelen og en formaning om å holde fast på troen, slik denne mannen i kamp mot løven gjør.

¹⁹¹ Zarnecki 1951.

¹⁹² Fischer 1964, s. 37.

¹⁹³ Bugge 1952, s.176.

¹⁹⁴ Bugge 1952, s.175-176.

Til venstre for treet utspilles en merkelig scene; En spisskjegget mann i sid kjortel og et underlig foldet hodeplagg på hodet holder en stor geitebukk i tømmene. Bukken er bundet på alle føttene. Bugge mener fremstillingen har sammenheng med en viktig seremoni i det gamle Israel.¹⁹⁵ Hvert år gikk ypperstepresten etter påbud i 3. Mosebok inn i det aller helligste og sonet for seg og folket. I vers 4 står det: ” Han (Aron) skal kle seg i en hellig underskjorte av lin og ha benklær av lin på sitt legeme. Han skal binde opp om seg med et belte av lin og sette en lue av lin på sitt legeme. Dette er de hellige klærne.” Videre i vers 5 står det at han skal av Israels menighet få to geitebukker til syndoffer og en vær til brennoffer. Han skal ta de to bukkene og stille dem frem for Herrens åsyn, ved inngangen til sammenkomstens telt. Den bukken som ved loddkasting er tilfalt Herren skal Aron føre frem og ofre til syndoffer. Den andre bukken skal føres ut og stilles levende frem for Herren for at det skal gjøres soning ved den, og så skal den slippes løs for å sendes ut i ørkenen. Mannen som førte bukken ut i ørkenen var neppe Aron, slik det fremstilles på kapitelet, men historien er forkortet og viser kun hovedelementene; Aron og geitebukken.

I denne sammenhengen kan også kapitelet tvers over sideskipet forklares. Dette kapitelet, med hodet til en geitebukk og en vær, viser den geitebukken som ble slaktet for å tjene som syndoffer, mens væren er den som ble brukt som brennoffer.

Alle tre dyrene som ble ofret til soning for Israel er altså med i denne samlingen av figurskulptur rett til venstre etter man har kommet inn sørportalen. Bugge mener at for de kristne i middelalderen hadde ofrene på den gamle pakts store forsoningsdag funnet sin endelige virkeliggjørelse gjennom Jesu død til frelse for menneskene. Det er derfor opphevelsen av Syndefallet og menneskenes frelse som fremstilles på Syndebukk-kapitelet, med Aron og bukken og seieren over Djevelen i løvedrakt som pender til Kunnskapens tre. Den svenske kunsthistorikeren Lennart Karlsson har kommet med en annen tolkning av relieffet. Han mener nøkkelen til forståelse av motivet ikke finnes i den bibelske ikonografien, men derimot i norrøn mytologi. Det dreier seg om de førkristne mytene om Ragnarok, verdens undergang. Jeg vil ikke her gå nærmere inn på hans tolkning.¹⁹⁶

Syndebukk-kapitelet er tydelig for stort i forhold til søyleskaftet, det gjelder også dekkplaten som henger utover sidene. Det er klart at verken basen eller kapitelet var laget for denne søylen.¹⁹⁷ Dekkplaten (abakus) er avfaset på undersiden, og dette feltet er dekorert med en rekke medaljonger med maske- og dyremotiv. Her er bukk, drage, ørn, løve og et

¹⁹⁵ Bugge 1952, s.

¹⁹⁶ Se Bruland 1999, s. 35 for Karlssons tolkning av kapitelet som en Ragnarokkfremstilling.

¹⁹⁷ Fischer 1964, s. 41-42.

menneskehode. Relieffet nedenfor danner et tresidig, sammenhengende motiv. Halsringen er formet som et snodd bånd.

Skulpturens karakter skiller seg ut fra annen dekor i kirken, ved å ha et dypere og mer plastisk relieff. Materialet er kleberstein, det tyder på at de er hugget i Norge. Fischer mener disse delene kan være fra Bergen, og hugget der, og ser klare lombardiske trekk i kapitelene. Fischer foreslår her en sammenheng med Kristkirken i Bergen.¹⁹⁸ Martin Blindheim sier om kapitelet at "there is an English feeling about some of the details" men at det på en annen side må være hugget av en kunstner som arbeidet i et miljø med flere stilretninger.¹⁹⁹ Samtidig trekker han paralleller til det ene kapitelet i Mariakirkens sørportal i Bergen, som har et lignende "tre".²⁰⁰ Bugge forslår at kapitelet kan være importert, og at figurskulpturen som omgir det kan være hugget i sammenheng med dette.²⁰¹ Han daterer kapitelet til 1130-årene.

Baser

Basene varierer mindre. Vi finner igjen det samme profilet fra de østre basene, en firkantet base uten annen dekor enn et profilbånd. Femte pilar på nordsiden har ikke de vanlige *hjørnebladene* nede på basen, med har en rikere utformet profil, med en perlestav øverst på basen. Profilet på plinten er noe ujevnt og er tydelig hugget på frihånd. I det nordvestre hjørne stikker det ut en liten djevel som blir holdt i ørene av to hender. Ellers er basene svært enkle, bare noen få er avrundet i noe som kan ligne et attisk baseprofil.

Arkadebuene

Arkadebuene viser en større grad av jevn kvalitet med like store, nøyaktig huggede kvadersteiner. Et enkelt rundt vulstprofil er brukt i de fleste buone, unntatt buone ved portalene i midtskipet, der er det erstattet med en chevronbord. På buen på nordsiden av midtskipet, er dette av en ukjente grunner bare gjort halvveis på buen. Resten av denne buen består av en enkel vulstprofil.

Portalene

Domkirken har to motstilte portaler i skipet, en nord- og en sørportal. De utgjør det meste av dekoren utvendig, og de er nesten identiske. De har to søyler på hver side med folde- og

¹⁹⁸ Fischer 1964, s. 42.

¹⁹⁹ Blindheim 1965, s. 26-27.

²⁰⁰ Blindheim 1965, s.26

²⁰¹ Bugge 1952, s. 181.

terningkapiteler. Buene over består av normanniske chevronborder. Disse rammes inn av en gavl med stjernebord ("sunken stars") langs ytterkanten. I tillegg er det en romansk blindbuerekke på portalveggen i høyde med kapitelene. Portalene utgjør den siste byggefasen, ca.1140-årene.

4.0. Stavkirken med hevet midtrom

4.1. Misjonskirke og stolpekirke

Bygging og vedlikehold av gudshus, ved siden av utdanning og underhold av presteskapet, må ha vært blant de viktigste oppgavene for kirken like fra den organiserte misjonen tok til i landet. Hvordan dette ble løst har vært flittig diskutert av historikere og arkeologer, men de skriftlige kildene er få og forteller lite. Utover enkelte opplysninger i sagaene, får vi spredte glimt av den tidlige kirkeordningen i landskapslovenes kristenretter. I følge Snorre fikk Håkon den gode reist kirker på Møre, men de ble brent etter kort tid. Både Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson skal ha reist en rekke kirker. Det er ellers uvisst hvor omfattende kirkebyggingen var før midten av 1000-tallet. En rekke jordgravde trekirker er påvist arkeologisk, og de fleste er datert til tiden omkring 1050 og noen senere, mange av dem på eldre gravplasser. De eldste spor etter kirker i Oslo og Trondheim går tilbake til før eller omkring år 1000, de er alle etter trekirker.²⁰² Funnene viser stor geografisk spredning til både by og land. Det taler for at kirkebyggingen ved midten av 1000-tallet kan ha vært mer omfattende enn det de få sporene alene forteller. Mange av disse stolpekirkene var svært små, og kan ikke ha vært beregnet på særlig tallrike menigheter, selv om enkelte var på størrelse med senere stavkirker. Sannsynligvis ble mange, om ikke flertallet, av disse tidlige trekirkene reist for stormenn i tilknytning til egne gårder, men noen kan også være reist av bygdefolk i større eller mindre fellesskap. Tidlige kirker grunnlagt som enkeltmannsbygg og private kapeller må med årene for en stor del ha fått funksjon som soknekirker med de forpliktelser det førte med seg. Andre kan ha blitt opprettholdt som private kapeller, men det er uvisst hvor mange dette gjelder og hvor lenge.

Disse eldste kirkene ble etter hvert avløst av større og bedre kirkebygninger, og utover 1100-tallet regner en med at antallet kirker økte kraftig. Årstiende skal ha blitt innført etter at Sigurd Jorsalfar kom hjem fra korstog i 1111, men før han døde i 1130. Denne ordningen må ha gitt kirken et sterkere økonomisk grunnlag. Den store veksten av kirkebygg utover på 1100-tallet skyldes ikke bare et generelt behov for flere, nye kirker, men også behovet for å skifte ut stolpekirkene fra 1000-tallet. På denne tiden må problemene med de jordgravde kirkene ha meldt seg for fullt.²⁰³ I denne situasjonen må det ha vært maktpåliggende for kirken å finne fram til holdbare kirkebygg. Selv om man nok var kjent med at de ledende kirkesentra i Europa løste problemet ved å bygge nye kirker av stein, fortsatte man likevel i Norge i en stor grad å bygge i tre. Langt de fleste menighetene holdt

²⁰² P. Anker 1997, s. 202

²⁰³ Christie 1981, s. 202.

fast ved tre som byggemateriale når en ny kirke skulle bygges. Kravet om nye trekirker i varige konstruksjoner må ha vært hevdet med styrke fra kirkens side, og stavkirker i rammekonstruksjon er blitt byggmestrenes svar på denne utfordringen. I følge Christie, ser det ikke ut til at de har hatt fullt ferdige forbilder å gå ut fra, men det mangfold av konstruksjoner og romformer som fantes i eldre europeisk trearkitektur må ha gitt dem en hel del elementer å bygge videre på.²⁰⁴ Hvordan denne utviklingsprosessen har foregått, vet man fremdeles svært lite om.

Allerede i oldkristen tid var stein blitt kirkens byggemateriale. Med utgangspunkt i klassisk-romersk steinarkitektur og byggeteknikk utviklet romerkirken steinbygninger, hvor den tidlige kirkens ritualer og liturgi fant sin form. Da romerkirkens misjon nådde Nord-Europa, var det en sentral oppgave å bygge kirkebygninger med en enhetlig utforming av liturgi og kirkebygg. Mange av de første kirkene i dette området ble likevel bygget i tre, men de fulgte liturgiens krav til romdisponering med skip og kor. Det er i dag bred enighet blant forskere om at fremveksten av stavkirkene i Norge må sees i sammenheng med sporene etter misjonstidens trekirker i Norden og Nord-Europa.²⁰⁵ De enkle misjonskirkene med jordgravde stolper ble reist over store deler av Nord-Europa i misjonstiden.²⁰⁶ Gjennom hele middelalderen var da også tømmer det vanlige byggemateriale for både små og store bygninger i dette området.²⁰⁷ Steinarkitekturens gjennombrudd på 1000-tallet gjaldt først og fremst den kirkelige og senere også den militære, monumentale arkitekturen.

4.1.1. Stolpekirken

De norske stolpekirkene føyer seg til mengden av trekirker med jordgravde konstruksjoner som har kommet for en dag de siste femti årene både i Norden og ellers i Europa. De tidlige trekirkene er ofte påvist helt eller delvis under yngre kirker, gjerne flere etter hverandre på samme sted. Nye fundamenter og graver i og utenfor kirkene kan gjøre det vanskelig å få full oversikt over de arkeologiske restene. Den tyske forskeren Claus Ahrens verk fra 2001 står sentralt, i boken gir han en oversikt over europeiske trekirker fram til 1700-tallet.²⁰⁸

²⁰⁴ Christie 1981, s. 202-203.

²⁰⁵ L. Anker 2005, s. 91.

²⁰⁶ Claus Ahrens gir i sitt verk fra 2001, "Die frühe Holzkirchen Europas", en oversikt over europeiske trekirker fram til ca 1700. Om lag 500 av dem er fra middelalderen.

²⁰⁷ P. Anker 1997, s. 201.

²⁰⁸ Ahrens 2001

Veggkonstruksjoner

I prinsippet har det vært brukt to former for fundamentering. Stolpene har vært satt ned i opptil én meter dype hull, ofte oppå en flat bunnstein. Hullet er så fylt igjen med løsmasse og stolpen stabilisert med stein.²⁰⁹ Det har dessuten vært brukt grøfter med steinfylling. Over steinfyllingen har det vært lagt en svill som stolpene har hvilt på, før grøftene ble fylt igjen, med andre ord en gjennomgående svill, ikke oppå, men nedi bakken.²¹⁰

Arkeologien har vist at det i hovedsak ble benyttet en av to typer veggkonstruksjoner, og at begge veggtyper går langt tilbake, og begge ble brukt til kirkebygg. Palisadeveggen er antatt å være eldre enn stavveggen, men det er i dag ikke mulig med sikkerhet å avgjøre hvilken av dem som er eldst. I Lund i Skåne ble det reist store palisadekirker i 1000-årene. I Danmark er det også påvist spor og rester etter slike kirker fra samme tid. Vi kjenner imidlertid ikke til at denne veggkonstruksjonen har forekommet i noen norsk kirke.²¹¹

En palisadevegg består av kraftige planker, ofte halvkløvninger, som står side om side ned i bakken. Mens alle plankene i en palisadevegg er like kraftige, har en stavvegg et kraftig skjelett av bærende stolper eller staver. Den har sine veggstolper satt ned i hull i bakken, og mellom dem har det vært utfyllende plankevegger. Det er altså en avgjørende forskjell mellom disse to veggtyper at en palisadevegg er en udifferensiert massiv vegg, mens en stavvegg er en skjelettkonstruksjon med kraftige bæreelementer, stavene, og lettere utfyllende veggfelter av planker.²¹²

Stavveggen med sin skjelettkonstruksjon skulle vise seg å være den mest utviklingsdyktige. Stavveggen kom til å bli et viktig element i middelalderens byggemiljø og ble utviklet i lokale varianter både på Kontinentet, De britiske øyer og i Norden. I disse områdene er det funnet spor og rester etter jordgravde skjelettkonstruksjoner både blant kirker og profanhus.

Rester av trehus bygget omkring 900 i borgen Husterknupp ved Köln, kan gi et inntrykk av hvordan en palisadekonstruksjon har sett ut. Veggstolpene har sirkulært tverrsnitt under terreng. Over gulvnivå er de planteljet innvendig, men utsiden har to skråteljede flater som møter hverandre i en kjøl. Mellom stolpene har veggfeltene bestått av stående,

²⁰⁹ L. Anker 2005, s. 91.

²¹⁰ L. Anker 2005, s. 91.

²¹¹ Christie 1981, s. 190.

²¹² Christie 1981, s. 191.

planteljede bord som har vært pløyet sammen på enkleste måte med såkalt svinerygg. Bordene har hvilt på sviller som har vært tappet inn i stolpene.²¹³

Veggene i Urnes stavkirke fra 1130-tallet består for en stor del av veggplanker fra en eldre kirke med finere utførelse. Plankene er føyd sammen med regulær not og fjær. Innsiden er plan, men utsiden er svakt buet slik at veggen danner en bølgeflate med mykt skyggefall. En annen rytme og et kraftigere relieff har veggene i Haltdalen kirke, hvor brede og tykke notplanker veksler med tynnere fjærplanker. Den samme type veggplanker forekommer også i enkelte andre kirker, hvor det er grunn til å tro at de hentet fra eldre, nedrevne kirker.²¹⁴ Ellers har den vanlige stavkirkeplanke usymmetrisk tverrsnitt med not i den tykke siden og fjær i den tynne.²¹⁵

I Lund i Skåne er det funnet spor etter hele 11 trekirker fra 1000-tallet. Flere hadde jordgravde palisadevegger av halvkløyvde eikestokker, dels med innvendige langsgående stolperækker, som trolig har båret et ubrutt saltak.²¹⁶ I Lund er det dessuten avdekket spor etter steinfyllinger fra en forsvunnet trekirke, St. Stefan. Steinfyllingene har trolig vært fundamenter for veggsviller. Det er ikke funnet hull etter hjørnestolper, slik at hjørnestolpene trolig har vært tappet over svillene, slik de er i stavkirkene.²¹⁷ Tre stolpehull på utsiden av vestveggen blir satt i sammenheng med kirken, som dateres til 1049-50.²¹⁸ Lignende steinfyllinger er dessuten funnet under den nåværende steinkirken fra tidlig 1100-tall i Jelling på Jylland i Danmark.²¹⁹ I en foreløpig rapport tolkes steinfyllingene som fundamenter for en rammekonstruksjon i tre, det vil si en form for veggsvill eller grunnstokker for en trekirke. Kirken, den yngste av tre på samme sted, ble trolig bygget omkring 1100. Den foreløpige konklusjonen er at det har stått en trekirke med veggsviller fundamentert på steinfylling en gang før 1100.²²⁰

Fundamenteringsmetoder

De mange funn av mer eller mindre jordgravde trekirker fra Kontinentet, De britiske øyer og i de nordiske land vitner om stor variasjon i fundamenteringsmåter. De varierer fra helt jordgravde vegger til kombinasjon av veggsviller på steinfylling med vegger og stolper delvis i grøft. Et viktig punkt er at det ser ut til å ha vært ulike konstruksjonsmåter i bruk på omtrent

²¹³ Christie 1981, s. 188.

²¹⁴ Christie 1981, s. 188.

²¹⁵ Christie 1981, s. 190.

²¹⁶ L. Anker 2005, s. 92.

²¹⁷ L. Anker 2005, s. 92.

²¹⁸ L. Anker 2005, s. 92.

²¹⁹ L. Anker 2005, s. 92.

²²⁰ L. Anker 2005, s. 92.

samme tid, og til dels på samme sted, slik som i Lund. Spørsmålet melder seg, om det er her ”historien begynner”, ved at veggsvillen dukker opp i trearkitekturen, den konstruktive forutsetningen for de norske stavkirkene.

Svillen har som oppgave å bære stavveggens veggplanker. I kirker med jordgravne stolper kunne veggplankene settes i en grøft mellom stolpehullene. Som regel har de nok likevel stått på en svill, og i enkelte tilfeller har man funnet avtrykk eller rester av svill, men ingen holdepunkter for hvordan sammenføyningen mellom svill og jordgraven stolpe har vært.²²¹

Kirkene med jordgravne stolper hadde den fundamentale svakhet at stolpene råtnet i terrengnivå. Det later til at kirker ikke har klart seg stort mer enn hundre år før de måtte rives. For kirkebyggerne må det ha vært maktpåliggende å finne fram til en bedre løsning, og deres svar på utfordringen var å løfte bygget opp av bakken og sette det på gjennomgående sviller. De formet svillene med høyt, trapesformet tverrsnitt og lot dem gå inn i hjørnestavenes fotender, slik at svillene ble holdt i posisjon av dem.

Når hel veggsvillramme over bakken uten jordgravde elementer ble tatt i bruk i stavkonstruksjoner, er ikke klarlagt. De siste tiårenes forskning har i stadig sterkere grad satt spørsmålet om stavkirkenes opprinnelse i sammenheng med det rike arkeologiske materialet internasjonalt.²²²

Det er grunn til å hevde at stavkirkenes grunnstokk-konstruksjon representerte en så betydelig konstruktiv nyskapning at den skulle vise seg å få avgjørende betydning for utformingen av stavkirkene. I det vi nå kjenner til av europeisk trearkitektur er det vanskelig å peke på forstadier for grunnstokk-konstruksjonen.²²³

De forsvunne trekirkene i Sverige og Danmark er påvist ved utgravninger, kjent ved bevarte deler eller fra skriftlige kilder. Ingen sikre spor er imidlertid bevart av den store søylestavkirken med hevet midtrom, ikke heller av enskipete stavkirker på svill. Dette kan være fordi grunnstokkrammen og svillene ikke etterlater faste merker i grunnen. Heller ikke er det funnet spor av praktportaler av Hopperstadtypen, selv om bevarte fragmenter kan representere et tidlig stadium av portalutviklingen. Peter Anker mener det er for tidlig å si noe om trekirkene i disse områdene noen gang nådde de mest avanserte konstruksjonene innen stavkirkebyggingen, men det synes klart at de aldri fikk den betydning eller utbredelse som de

²²¹ Christie 1981, s. 192.

²²² L. Anker 2005, s. 93.

²²³ Christie 1981, s. 194.

oppnådde i Norge.²²⁴ Mange spørsmål står fremdeles ubesvarte når det gjelder stavkirkenes tidlige utvikling og opprinnelse. Viktigst er det at mange forskere ikke lenger betrakter stavkirkene som et særegent norsk eller skandinavisk fenomen, men søker deres bakgrunn og forklaring i europeisk trearkitektur i et historisk perspektiv som peker mye lenger tilbake enn skandinavisk misjonstid og vikingtid.²²⁵

4.2. Den enkle stavkirketypen

Den enkle stavkirketypen representert ved kirken fra Haltdalen er ganske liten og har ikke frittstående staver inne i kirkerommet. Skipet består av et åpent rom med rektangulær grunnplan som dekkes av sadeltak. Koret er noe smalere og har tilnærmet kvadratisk grunnplan. Kirketypens plan- og romform svarer i stor grad til de enkle, små steinkirkene som ble bygget her i landet fra midten av 1100-tallet. De fleste norske steinkirkene er av denne typen, og de slutter seg nær til steinkirker som ble reist i Sverige og Danmark på samme tid, og de har videre sine nære slektninger i andre europeiske land. Med støtte i disse forhold har det blitt hevdet at stavkirkene av Haltdalen-kirkens type har sine forutsetninger i steinkirker av samme type. Nå viser kirkearkeologien at den første generasjon av kirker i Mellom- og Nord-Europa har vært av tre, og at de i mange tilfeller har hatt nettopp den samme planform som Haltdalen-kirken.²²⁶

Alle disse eldre trekirkene som kirkearkeologien har gitt oss kjennskap til, har hatt vegger med stolper som har vært satt ned i hull i jorda. Takket være stolpehullene er vi i stand til å fastlegge kirkenes grunnplan. Som vi har sett er slike vegger med et skjelett av jordgravde stolper forløperne for de nåværende stavkirkenes stavvegger. Man skal ikke se bort fra at steinkirkene som ble bygget over det samme planskjema har hatt en viss ytre påvirkning på disse kirkene, men når det er tale om Haltdalen-typens direkte forbilder, er det naturlig å vise til stavkirkenes forløpere i våre naboland og Mellom-Europa, som nettopp har hatt denne planformen. Som nevnt har arkeologiske utgravninger i disse områdene kunnet fortelle om trekirker som har hatt samme form og som er blitt reist i den tid da Norge var misjonsmark. Det er trolig at disse små og enkle trekirkene har dannet forbilde, da de første kirkebyggerne her i landet reiste de kirkene som stavkirkene av Haltdalen-typen skulle komme til å utvikle seg fra.²²⁷

²²⁴ Bevarte bygningsdeler i Greensted i England tyder på at bygningstyper beslektet med de skandinaviske stavkirkene også var utbredt i England på 900-1000-tallet.

²²⁵ Anker 1997, s. 200.

²²⁶ Christie 1981, s. 204.

²²⁷ Christie 1981, s. 204-206.

4.3. Stavkirken med hevet midtrom og basilikateorien

De rom - og bygningsformer som vi møter i stavkirker med hevet midtrom er langt rikere og mer sammensatt enn i de små og enkle stavkirkene. Visse likhetstrekk finnes nok mellom de to kirketypene, men forskjellene er så store at det kan ikke være tvil om at de har forskjellige tekniske og arkitektoniske forutsetninger.²²⁸

Som nevnt er det bred enighet om at de enkle stavkirkene med skip og et smalere kor uten indre staver har sitt utspring i de mange små kirkebygg av denne typen som fantes i Europa i misjonstiden.²²⁹ Stavkirkene med hevet midtrom savner derimot klare forbilder blant kjente bygningstyper. De har særtrekk som ikke kjennes i europeisk kirkearkitektur.²³⁰

Ingen av de kjente eksemplarer av kirkene med hevet midtrom er helt like; de har ulik størrelse og proporsjonering, og i de konstruktive og håndverksmessige detaljer opptrer det forskjeller som gir hvert enkelt bygg sitt individuelle preg. Men skipene i disse kirkene har en romform som er så ens at en kan få inntrykk av at de har felles opphav i en bygningstype med visse arkitektoniske særtrekk. Midtrommet er skipets hovedrom, alle deler av kirken åpner seg inn mot dette. På alle sider omgis det av de høye staverne som bærer overveggene og taket og understreker rommets høydedimensjon. Mellom staverne står midtrommet i åpen forbindelse med de lave omgangene som omgir det som en meterbred buegang på alle fire sider. Hvis det er riktig at denne karakteristikken av Borgund-typens kirker også gjelder den bygningstypen som vi må anta har gitt forutsetningene for stavkirkene med hevet midtrom, kommer vi til at dette bygget har vært et sentralanlegg med høyt, stavbåret midtrom omgitt av lavere omganger på alle fire sider, hevdet Christie.²³¹

Det viser seg dessuten at den konstruktive oppbygning av koret i disse kirkene har mange ulike løsninger, og i alle kjente eksemplarer av denne typen kirker er koret meget løst forbundet med skipet.²³² De bevarte eksemplarer av typen viser ulike løsningsforsøk, men ingen av dem har den logikk og konsekvens som kjennetegner skipet. Christies bygningsanalyse peker mot at i bygningshistorisk sammenheng er koret et bygningsledd som denne bygningstypen har fått tilføyd på et senere stadium i sin utvikling. De bevarte kirkebygg viser nemlig at utformingen av koret har vært under debatt i hele den perioden da

²²⁸ Christie 1981, s. 207.

²²⁹ Christie 1981, s. 207.

²³⁰ Christie 1981, s. 208.

²³¹ Christie 1981, s. 210.

²³² Christie 1981, s. 210.

kirker av denne typen ble bygget. Skipet er derimot så ensartet bygget at dette ser ut til å gå tilbake på et sentralanlegg med omganger som omgir det høyreiste midtrom.

Christie antyder at dette sentralanlegget er blitt utvidet med et kor den gang det ble aktuelt å bygge kirker, og at sentralanlegget for så vidt kan være en før-kristen eller profan bygningstype.²³³ Resultater fra enkelte arkeologiske utgravninger av profane byggverk viser at det både her i landet, i våre naboland og i store deler av Mellom-Europa, har eksistert trebygninger i 1000-årene med indre stolpereisning, og man kan ikke se bort i fra at enkelte av dem kan ha hatt hevet midtrom.²³⁴ Enkelte gjengivelser av profane bygninger fra middelalderen kan tyde på at bygningstypen har hatt en viss utbredelse.²³⁵

4.3.1. Claus Ahrens og England

I utviklingen av denne kirketypen kan det være kommet impulser fra mange hold, det er også klart at romanske steinkirker har spilt en viss rolle i denne sammenheng. Teorien om at Borgund-typens kirker er en oversettelse til tre av den romanske steinbasilika er likevel en overdrivelse og en forenkling som ikke lenger har en sentral plass i forskningen.²³⁶ Kristian Bjerknes, Håkon Christie og Claus Ahrens er de som sterkest har avvist steinarkitekturen som direkte forbilde for kirken med hevet midtrom.²³⁷ De peker på at midtromskirkenes likhet med en basilika bare er delvis og i ytre form. Christie understreker at skipet i denne stavkirketypen må betraktes som et sentralanlegg med hevet midtrom som på alle fire sider er omgitt av en lavere omgang. Skipet i en romansk steinbasilika må derimot karakteriseres som et lengdeorientert rom hvor midtskipet har samme lengde som sideskipene. I bygningshistorisk sammenheng er sentralanlegg og basilika to ulike bygningstyper. De bygger på to ulike konstruksjonsprinsipper, henholdsvis rammen og grinden, som har ledet fram til ulike kirkebygg.²³⁸

Claus Ahrens deler i hovedsak Christies syn på midtromsproblematikken, men hevder at sentralrommet har sitt opphav i engelsk trearkitektur på 1000-tallet. Han tar utgangspunkt i Christies definisjon av stavkirken med hevet midtrom som en sentralbygning, basert på utgravningene under Urnes, Lom og Ringebu stavkirker, der det ble funnet spor etter bygninger fra midten av 1000-tallet med jordgravde vegger, der stolpehull stod rektangulært

²³³ Christie 1981, s. 212.

²³⁴ Christie 1981, s. 212.

²³⁵ Se L. Anker 2005, s.94-95 for illustrasjoner av Bayeux-teppet der en bygning med hevet midtrom settes i brann, samt tegningen av et glassmaleri fra Chartres-katedralen med langt flere detaljer som viser tømrere i arbeid med noe likner svært mye på en midtromsvegg i en stavkirke.

²³⁶ Christie 1981, s. 214.

²³⁷ Anker 2005, s. 94.

²³⁸ Christie 1981, s. 214.

eller kvadratisk midt i skipet, i kort avstand fra veggene.²³⁹ Han understreker at stavkirkene av typen Urnes/Kaupanger allerede har gjennomgått en utvikling som har ført til ”en fullmoden tømringsteknisk løsning av den stabile forbindelse med omgangen”. Det kan dermed alt tidligere ha eksistert en type trebygninger med hevet midtrom. Det fullmodne åpne saksesperretaket i stavkirkene tas også til inntekt for dette. Ahrens mener dette i så fall må henge sammen med bygninger av tilsvarende representativ karakter, i første rekke haller eller kirker. Dermed blir steinbasilikaen som forbilde ikke bare overflødig, men også mer usannsynlig. Imidlertid gjør problemene med stabiliteten for de høye innerstavene at konstruksjonen virker relativt ny. Ahrens konkluderer med at enten har høyden på stavkirken blitt betydelig øket på et visst tidspunkt, eller så har stabiliteten tidligere, i det minste delvis, vært oppnådd ved hjelp av jordgravde stolper.²⁴⁰

Ahrens påpeker at det i alle tre kirkene, Urnes, Lom og Ringebu, er påfallende kort avstand mellom de indre stolpene og ytterveggene.²⁴¹ Han utelukker dermed de indre stolpene som ekstra støtte for taket, slik man har tenkt i Ringebu, eller som støtte for en takrytter, slik det er tenkt i Urnes og Lom. Han avviser at så små bygninger skulle behøve ekstra støtte for taket, og viser dessuten til at tilsvarende konstruksjoner på kontinentet ser helt annerledes ut.²⁴² Videre mener han at en eventuell takrytter ville virke urimelig overdimensjonert i forhold til selve bygningen. Den mest naturlige forklaringen på de indre stolpehullene er i følge Ahrens at de har båret et hevet midtrom. Dette er også i tråd med hva Christie tenkte seg.²⁴³ Ahrens viser dessuten til arkeologiske spor på De britiske øyer, fra sen angelsaksisk og tidlig anglo-normannisk tid, blant annet kirkebygninger fra Potterne, Wharram Percy og Norwich. Han understreker det engelske opphavet ved å vise til at det i England er funnet indre stolpekonstruksjoner også i profane bygninger, fortrinnsvis i haller med en representativ karakter.

Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson brakte både kristendommen og den kristne kultbygning til Norge fra England, og slik passer Ahrens tanke om stavkirkens opphav i England godt inn i den historiske sammenhengen.²⁴⁴

Materialet som arkeologien hittil har gitt oss er likevel ikke tilstrekkelig til å vise hvor kirkene av midtromstypen har sine forbilder. Selv om de eldre stolpekirke i Urnes og

²³⁹ FNFMB 1994, S. 37-50, Anker 1997, s. 199-200.

²⁴⁰ Ahrens 1994.

²⁴¹ Ahrens 1994, s. 41.

²⁴² Ahrens 1994, s. 41. Først og fremst er avstanden mellom de indre stolpene og ytterveggene større, slik at plasseringen blir mer i samsvar med stolpenes funksjon.

²⁴³ Christie 1981, s. 212-213.

²⁴⁴ Ahrens 1994, s. 43.

Lom har hatt hevet midtrom, skulle det en betydelig konstruktiv og arkitektonisk bearbeidelse til for å skape en kirke av Borgund-typen ut av dem. Tilsynelatende skjedde dette bare i Norge og i løpet av forholdsvis kort tid.²⁴⁵ Arkeologien gir imidlertid et visst innblikk i at det har vært arbeidet med byggverk med indre reisning i århundrene forut for 1100-årene, da de kjente stavkirkene med hevet midtrom ble reist.²⁴⁶ Peter Anker påpeker at stavkirken med hevet midtrom viser tekniske løsninger som er så spesielt utformet at han tenker seg en lengre forutgående utviklingsprosess.²⁴⁷ Han understreker likevel at utviklingen på enkelte punkter må ha forløpt relativt raskt. De arkitektoniske forstadier arkeologien har funnet spor etter, er relativt enkle, samtidig som de ligger de etterfølgende bygninger svært nær i tid.²⁴⁸ Det viktigste ledd er rammen av grunnstokker og sviller som bærer hele bygningskonstruksjonen.

I utviklingen av denne kirketypen kan det være kommet impulser fra mange hold, det er også mulig at romanske steinkirker kan ha spilt en viss rolle i denne sammenheng. Teorien om at Borgund-typens kirker er en oversettelse til tre av den romanske steinbasilika har fått en sentral plass i diskusjonen om stavkirkenes opprinnelse. Denne teorien regnes som nevnt ikke lenger for videre sannsynlig.²⁴⁹ De stavkirkene man i dag har kjennskap til er trolig bare et lite utsnitt av det vide spekter av former og kombinasjoner som opprinnelig eksisterte. Materialet er imidlertid stort nok til å vise at innenfor det man forstår med stavkirkearkitekturen har det eksistert en mangfoldig gruppe, og at ulike typer har opptrådt side om side samtidig.²⁵⁰ Man kan like lite i stavkirkeforskningen som i annen arkitekturhistorie regne med at en type eller en stil har avløst en annen. I stedet må vi vente å finne stor variasjonsbredde i en tid med stor byggeaktivitet.²⁵¹

Stavkirkearkitekturen vokste fram og utfoldet seg i spenningen mellom trekonstruksjon og steinstil. Innen stavkirkeforskningen må man derfor på den ene side holde fast ved at treet har sine spesielle egenskaper som leder fram mot visse konstruksjoner og romformer. På den andre side må man være klar over at det trebyggende Norge var under innflytelse av den europeiske steinarkitektur. Steinstilen kom da også til å sette sitt preg på stavkirkene, men først og fremst som form av dekorative elementer.²⁵²

²⁴⁵ Ahrens 1994, s. 43.

²⁴⁶ Christie 1981, s. 214.

²⁴⁷ L. Anker 1997, s. 200.

²⁴⁸ L. Anker 1997, s. 200.

²⁴⁹ Christie 1981, s. 214.

²⁵⁰ Christie 1981, s. 237.

²⁵¹ Christie 1981, s. 237.

²⁵² Christie 1981, s. 243.

4.4. Stavkirkeskurden

Helt siden J.C. Dahl oppdaget stavkirkene i 1840-årene har forskere vært opptatt av å beskrive og tolke stavkirkeskurden, først som noe eiendommelig og særegent norsk, senere har man forsøkt å sette den inn i en europeisk kontekst. Dietrichson, Norges første professor i kunsthistorie, presenterte en nesten komplett oversikt over de kjente stavkirkene, samt bygningsdeler, portaler og skriftlige kilder om den enkelte kirke. Hans inndeling av kirkene i typer etter konstruktive kjennetegn fikk stor betydning for senere forskning. Hans arbeid med å gruppere stavkirkeportalene etter motiv og stiltrekk var grunnleggende, all senere forskning bygger på hans arbeider. Han satte portalkunsten og treskurden inn i en europeisk sammenheng og la vekt på dens forutsetninger i samtidig kirkekunst på kontinentet.²⁵³ Han fokuserte hele tiden på forholdet mellom impulser utenfra og det selvstendig skapende element på norsk grunn. Han mente de første jordgravde stolpekirkene var importert fra De britiske øyer, kanskje i vikingtiden, mens den store søylestavkirken var høydepunktet i en utvikling av trearkitekturen på norsk grunn.

Martin Blindheim satte med sitt verk fra 1965 stavkirkeskurden inn en konkret europeisk sammenheng.²⁵⁴ Han så forbilder og motiver i norsk og engelsk bygningsskulptur i stein. Arbeidene hans åpnet opp for nye perspektiver og la et nytt grunnlag for forskning på portalkunsten og treskurden. Med ham fikk stavkirkeforskningen en sterkere spesialisering, der bygningshistoriske studier skilte lag fra rene stilhistoriske studier av treskurden. Erla Hohler videreførte Blindheims portal- og skulpturstudier blant annet med sitt store verk fra 1999.²⁵⁵ Her gjennomgår hun i detalj alt bevart materiale som hun katalogiserer og analyserer inngående i forhold til steinskulptur og treskur i Norge og i utlandet. Dette arbeidet står i dag sentralt i enhver avhandling om stavkirkeskurden. Hennes arbeid fra 1975, "The capitals of Urnes Church and their background" er også et viktig arbeid, hvor hun i en grundig analyse av utførelse og motiv forsøker å sette dem i sammenheng med samtidig romansk dekor.

Det er i dag bred enighet om at stavkirkenes opprinnelse og utvikling må sees i sammenheng med sporene av tidlige trekirker i Norden og resten av Europa. Det er funnet om lag 25 tidlige stolpekirker i Norge, ved arkeologiske undersøkelser under kirkegulv de siste 50 årene.²⁵⁶ De fleste av dem er datert til tiden rundt midten av 1000-tallet, men de eldste spor etter kirkebygg her i landet går tilbake til 900-tallet.²⁵⁷ Sporene etter disse kirkene, for det

²⁵³ L. Anker 2005, s. 16-17.

²⁵⁴ Blindheim 1965, *Norwegian Romanesque Decorative Sculpture*.

²⁵⁵ Hohler 1999, *Norwegian Stave Church Sculpture I-II*.

²⁵⁶ L. Anker 2005

²⁵⁷ L. Anker 2005, s. 91.

meste stolpehull, kan vise kirkens grunnplan og utstrekning, til en viss grad også kirkens konstruktive oppbygning. Hvordan disse kirkene var utsmykket, vet man imidlertid svært lite om. Samtidig har Hohler pekt på at det er nettopp blant disse aller tidligste kirkene at opprinnelsen til vangeportalen må spores. Det er klart at det i tidlig middelalder har eksistert en rik trearkitektur over store deler av Europa, som i dag er tapt. Man må kunne anta at trebygninger av en viss status har hatt en form for portalutsmykning, men disse har ikke satt det minste spor etter seg verken i skriftlige kilder eller samtidige illustrasjoner.²⁵⁸

Forskningen på vangeportalenes opprinnelse har hovedsakelig dreid seg rundt tre alternativer.²⁵⁹ Man har spurt seg om den gamle dekorerte vangeportalen representerer en eldre, førkristen tradisjon, eller var den en oppfinnelse på 1000-tallet, skapt i sammenheng med misjonen i Norden? Eller er den utviklet i forbindelse med en eldre, felleseuropeisk tradisjon? Det faktum at de eldste bevarte portalene er dekorert med hjemlig dyreornamentikk i Urnesstil, kan tyde på en nordisk tradisjon. Representative, ikke-kristne trebygninger kan meget vel ha hatt dekorerte inngangspartier, for eksempel høvdingehaller.

Enkelte konstruktive og arkitektoniske trekk ved vangeportalen kan ha vært særegne for stavkirkearkitekturen. Dette gjelder den firkantete portalåpningen, og overliggeren med vertikale planker. Den rundbuede døråpningen må derimot være inspirert av steinarkitekturen, det er det bred enighet om blant forskere.²⁶⁰ Kompromisset mellom disse to typene eksisterte allerede på 1000-tallet, slik som på nordportalen i Urnes kirke. Siden Norge på denne tiden ikke hadde noen steinarkitektur av betydning, følger det av dette at kombinasjonen kan ha kommet utenfra. Dette kan ha skjedd allerede før kristendommen for alvor kom til landet.

4.4.1. Tidlig romansk stavkirkeskurd

Det er i dag bevart omkring 130 portaler fra 80 kirker. En tredjedel er bevart i stående kirker, andre kan være satt inn i ombygde eller nyere kirker, de øvrige befinner seg på museer, først og fremst i Oslo og Bergen.²⁶¹ Samlingen omfatter både hele portaler og fragmenter. Det var gjerne portalene som ble tatt vare på når en stavkirke ble revet, og det er disse som er best kjent av stavkirkenes dekorative utstyr. Deler av treskurd og portaler er også bevart fra Island, Sverige og Danmark, og viser at bygningsskulptur i tre har vært utbredt også i disse områdene. Her er imidlertid svært lite bevart, og det er i dag vanskelig å si noe om omfanget.

²⁵⁸ Hohler 1999, s. 255.

²⁵⁹ Hohler 1999, s. 34.

²⁶⁰ Hohler 1999, s. 32.

²⁶¹ Anker 2005, s. 36. Hohler 1981, s. 253.

De bevarte portalene fordeler seg geografisk omtrent på samme måte som de bevarte stavkirkene, det vil si fra indre strøk av Sør-Norge. De bevarte praktportalene stammer i hovedsak fra Sogn og Hardanger, samt fjellbygdene på Østlandet. Få er bevart fra andre deler av landet, og noe som er viktig, disse er av gjennomgående dårligere kvalitet.²⁶² Hovedgruppen av portaler, med arbeider av god kvalitet tilhører for en stor del den romanske perioden og mangler gotiske stiltrekk. Dette betyr at det var en rik produksjon av praktportaler på 1100-tallet, med et sannsynlig utgangspunkt på Vestlandet.

Det er likevel klart at det bevarte materialet ikke er representativt for det som opprinnelig har eksistert, verken når det gjelder antall, stil eller geografisk spredning.²⁶³ Trolig har det eksistert typer og grupper av portaler som vi ikke vet noe om. Trolig hadde de fleste kirkene enkle profilerte portaler, men denne fordelingen vet vi også svært lite om.

Stavkirkeportalene kan på konstruksjonsmessig grunnlag grovt deles inn i tre typer: Enkle profilportaler, søyleportaler og vangeportaler. Profilportaler er en inngang som bare er markert med et enkelt arkitektonisk motiv: en flat pilaster på hver side, en enkel rundstav, eller profil trukket med høvel.²⁶⁴ Søyleportalen består av en døråpning som flankeres av en halv- eller trekvartssøyle på hver side, som bærer en rundbue, eller en såkalt arkivolt.²⁶⁵ Søylen har baser og kapiteler, som kan ha mer eller mindre utskåret dekor. Dette er en ren steinform, hentet fra samtidig europeisk arkitektur, og vanlig i samtidige norske steinkirker.²⁶⁶ Flere kirker har hatt slike portaler som hovedinngang, men oftere forekommer den som sørportal i kirker med vangeportal som hovedinngang. Den forekommer også som korskilleportal inne i kirken. Vangeportalen består av veggplanker og overstykke utskåret med sammenhengende skurd, fra svill til stavlegje. Dette er den største gruppen, med 75 bevarte portaler.

Den eldste vangeportalen og Urnesstilen

De tidligste eksempler på denne formen for portalskulptur går tilbake til slutten av 1000-tallet, med Urnesportalen som hovedmonumentet.²⁶⁷ Nordportalen i Urnes kirke er den eldste bevarte stavkirkeportalen og danner det naturlige utgangspunkt for studier av stavkirkeskurden. Portalen har gitt navn til Urnesstilen, ikke fordi stilen hadde sitt

²⁶² Hohler 1981, s. 254-255.

²⁶³ Anker 2005, s. 39.

²⁶⁴ Hohler 1981, s. 254

²⁶⁵ Hohler 1981, s. 254.

²⁶⁶ Hohler 1981, s. 254.

²⁶⁷ L. Anker 2005, s. 40.

utgangspunkt her, men fordi den er stilens viktigste monument.²⁶⁸ Portalen er dekket av sammenhengende dyreornamentikk, svulmende frem fra kirkeveggen, men uten artikulering i form av fremstikkende søyler eller rundbue. Her er ingen tegn på forbindelse til en strukturlogisk steinportal, som skal være bygget av bærende og hvilende deler, men den har en merkelig, ukonstruktiv nøkkelhullformet døråpning, og fremfor alt en dekor som ikke er begrenset til vanger og overstykke, men som er deler av en hel fasadekomposisjon.²⁶⁹ Sammen med andre mer eller mindre godt bevarte portaler og portalrester, danner vangeportalen på nordveggen i Urnes kirke en gruppe som ikke viser noen tegn til romansk innflytelse, og som holder seg innenfor trearkitekturens betingelser og forutsetninger.

Urnesstilen kjennetegnes av et entrelacmønster av tynne og tykke linjer eller bånd som snor seg i åttetallsliknende, flettede løkker, plassert ikke-aksialt på vangene.²⁷⁰ Dekoren på de to vangene er med andre ord ikke symmetrisk, men står i en slags dynamisk balanse. De smale og brede linjene viser seg å være store og små drager og andre ormelignende dyr. Noen har forben og/eller bakben, andre har kun en lang, tynn hale. Trådsmale, benløse ormer følger i hovedsak hoveddesignen, men de løper uavhengig av denne og springer ikke ut av den. Portalen er uten et sentralt plassert hovedmotiv. Øverst er det i alt tre par motstilte dyr, og det øverste parets hoder er vevet sammen med et trådformet dyr, og disse tre utgjør til sammen det gjennombrutte motiv som henger ned over døråpningen. Den ene vangeplanken er noe bredere, og her står det mest iøynefallende enkeltmotivet på portalen, et majestetisk, firfotet dyr, trolig en stilisert løve med hoggtenner og nakkekrøller.

Kampen mellom løve og orm har sin nærmeste parallell blant annet svenske runesteiner i Urnesstil. Et dansk forbilde er den kjente Jellingesteinen fra omkring 970. Urnesstilen er med andre ord kjent fra hele Skandinavia og De britiske øyer. Den mest tallrike monumentgruppen er de svenske runesteinene, men stilen ble også brukt som dekor i metallkunst, bokmaleri og på ulike bruksgjenstander slik det er gjort funn av i Trondheim.

Et panel fra Brågarp i Scania i Sverige antas å ha vært en overliggerplanke fra en portal, og er datert til slutten av 1000-tallet.²⁷¹ Her ser vi hoder og slanke nakker som tilhører to slangelignende dyr i Urnesstil. De beveger seg symmetrisk fra ytterkanten innover mot midten og tilbake igjen. En mindre slange binder de to nakkene sammen i en kringleformet løkke, mens dens egen nakke slynger seg nedover mot toppen av døråpningen, og trolig

²⁶⁸ Hohler 1981, s.263, og Anker 2005, s. 40.

²⁶⁹ Trolig har dørens nøkkelhullform opprinnelse angelsaksisk arkitektur. Hohler 1981 og Anker 2005.

²⁷⁰ Hohler 1981, s. 263, og Anker 2005, s. 40-41.

²⁷¹ Blindheim 1965a, s. 44, fig. 180.

videre ut i luften. Døråpningen har ikke vært rundbuet, den gjennombrutte dekoren har dannet en rett nedre kant, slik vi finner det i Urnes og senere i Hopperstadgruppen.²⁷²

Fra Hemse kirke på Gotland i Sverige er det bevart fragmenter av en portal som trolig viser to motstilte drager med hodene vendt mot midten. Dateringene av portalen varierer sterkt.²⁷³

Den romanske vangeportalen

Konstruksjonsmessig er disse portalene bygget opp som Urnesportalen, men nå beriket med et ekstra ledd; halvsøyler og arkivolt, som flankerer døråpningen. Søyleportalen er et element som er hentet fra steinarkitekturen, og med den tar vangeportalen et avgjørende skritt bort fra 1000-tallets portaltype.²⁷⁴ De romanske portalene tar i bruk hovedsaklig følgende motiver i sin dekor: planteranker, drager, løver og groteske masker. Disse motivene var i hyppig bruk i Europa i den romanske perioden (ca.1000-1250). På begynnelsen av 1100-tallet trenger de også inn i den norske kunsten, og det er fra denne perioden vi finner de eldste bevarte portalene i vår gruppe.

Både vanger og søyler har utskåret dekor, der motivene er romanske. Komposisjonen er basert på en regelmessig, bølgende planteranke, med sidegrener arrangert i jevne sirkler, altså et svært vanlig romansk motiv. Bladverket fylles av små, klatrende, romanske drager, og de rankespyende dyrehodene nederst på vangen finner man igjen på katedraler i Italia, England og Frankrike i den romanske perioden.

De romanske portalene deles tradisjonelt i tre grupper: Sogn-Valdresgruppen har alle noenlunde identisk komposisjon: En bølgende rankestengel på hver side, samt over døråpningen to motstilte drager, med en midtdrage mellom seg. Trondheimsgruppen består av flere ulike arbeider, men har til felles at de viser en tydelig tilhørighet til Trondheimsmiljøet. En tredje gruppe, medaljongportalene, er komponert med figurscener i medaljonger, som trolig går tilbake på en felles tradisjon.²⁷⁵

Sogn-Valdres-portalene

Over 70 av de om lag 130 bevarte portalene og portalfragmentene blir regnet til den store Sogn-Valdres-gruppen. Navngivningen går tilbake til Dietrichson og hans geografiske fordeling av gruppens hovedarbeider, men gruppen omfatter også portaler fra Hardanger,

²⁷² Hohler 1981 I, s. 264-265.

²⁷³ Blindheim 1965a, s. 44, fig. 180.

²⁷⁴ Hohler 1981, 266.

²⁷⁵ Hohler 1981, s. 267.

Telemark og Hallingdal.²⁷⁶ Hohler fastholder navnebruken som er godt innarbeidet, men skiller mellom to hovedtyper ut fra arkitektonisk form og ulik motivbruk. Hver av disse typene kan deles i undergrupper og varianter, alt etter utførelse, komposisjon og anvendte motiver. Under ett har Sogn-Valdres-portalene disse kjennetegnene: Vangeportalene kombineres med en søyleportal, som også kan opptre alene som en enkel portal, for eksempel som korportal. Vangene på hver side av døråpningen har dekor av ranker som spys ut av et løve- eller udyrhode nederst, og som sprer seg opp over hele portalen. Tredragemotivet over arkivolten står sentralt i portalkomposisjonen, der to større, motstilte drager angriper en mindre midtdrage som stuper ned mot portalåpningen.

Det mest iøynefallende skillet mellom de to typene er utformingen av arkivolten og døråpningen.²⁷⁷ Type 1 har tilnærmet rett avsluttet overligger, der toppdragenes hals og hoder brer seg ut i åpningen, mens midtdragens hode henger ned. På type 2 er døråpningen rundbuet. Midtdragens hals stuper ned bak arkivolten, eller er markert som et sikksakkbånd. I mange tilfeller har midtdragen aldri hatt hode.

De eldste bevarte portalene i denne gruppen er vestportalen i stavkirken på Hopperstad i Sogn og portalen fra en forsvunnet stavkirke i Ulvik i Hardanger, som begge tilhører type 1. Ingen av dem er komplette, Hopperstadportalen ble delvis rekonstruert i 1880-årene, mens Ulvikportalen mangler alt over kapitelhøyde. Begge portalene er av svært høy kvalitet, med en velbalansert komposisjon, smidige ornamentlinjer, og en svært kompetent treskjæringsteknikk.²⁷⁸ De bærer preg av å være produsert av noen i nær kontakt med kreativt og kresent miljø. Flere likhetstrekk mellom disse to portalene antyder at de er produsert i samme verksted.²⁷⁹

Nederst på vangene, over baseområdet, er palmettfrisen plassert, og består av en rekke utskårne palmetter.²⁸⁰ Noen ganger kan den fortsette over søyleskaftene. Palmetten er fembladet og innrammet i en nyreformet stilkramme. Spandrellene mellom palmettene er fylt med små blader. Vanligvis er det kun to eller tre palmetter på hver vang. Et smalt bånd løper gjerne tvers gjennom palmettfrisen, og binder den sammen. Palmettmotivet er et romansk motiv, ofte forbundet med lombardisk, dekorativ kunst, men finnes også i manuskripter, metallarbeider, og kanskje særlig i elfenbenskunst. På Hopperstad består hver frise av tre bladpalmetter

²⁷⁶ Dietrichson 1892.

²⁷⁷ L. Anker 2005, s. 45.

²⁷⁸ Hohler 1999, s. 74.

²⁷⁹ Hohler 1999, s. 74.

²⁸⁰ Hohler 1999, s. 76.

Ranken er et av hovedmotivene på portalene i Hopperstad-gruppen, og den springer ut av kjeften på et dyrehode, en løve, nederst på vangen. Løvemotivet er trolig også hentet fra lombardisk kunst, og er videre kjent også fra Speyer katedralen.²⁸¹ Derfra utfolder ranken seg bølgende oppover vangene, og fyller hele vangbredden. Skurden brer seg fra vangene og over på søyleskaftene uten klare skiller. Søyleskaftene er dermed ikke skilt ut som et eget arkitektonisk motiv. Ranken på hver vang er arrangert symmetrisk i forhold til hverandre, men blir mindre oversiktlig opp mot overliggeren. Sidestilkene avgis med jevne mellomrom og avsluttes i store, sammensatte, treflikete blader med en eller to ringer rundt stilken. Disse store, flikete blomstene har parallelle tunger, og er en type som går igjen flere steder i norsk 1100-talls kunst, også i steinskulpturen.²⁸² Dette bladet opptrer også på kapitlene på sørportalen i Hopperstad, brukt på samme måte som avslutning på en stilk, inne i en spiral. Ellers finner vi ofte disse bladene brukt enkeltvis. En annen type blomst vi finner på Hopperstadportalen, har lange, enkle blader som ender i knoppform. Disse går tilbake på noen av bladene på Urnesportalen, mens knoppbladet går helt tilbake til Ringerikestilen.²⁸³ Dette bladet, som også kalles knollblad dukker ofte opp, og det er gjerne brukt sammen med andre, men finnes også brukt alene, for eksempel som avslutning på dyrehaler. Bladene som man finner i Hopperstad og Ulvik-gruppen er ikke bare de antatt eldste, men det er dessuten disse som ligger nærmest bladtyper vi finner ellers i Europa på denne tiden. Slik man finner dem i Hopperstad og Ulvik, synes de å være nærmest i slekt med bladformer i engelsk- nordfransk manuskript-illuminasjon fra omkring 1100-tallet, mener Hohler.²⁸⁴ Canterbury-skulpturen befinner seg innenfor samme tradisjon. Opprinnelig kommer disse bladformene fra den klassiske motivverden, som blomstret opp i den romanske perioden. Bladformene på de senere portalene i Sogn-Valdres-gruppen er derimot langt mer kompliserte og overdrevne utgaver av de samme grunntypene.

Hopperstadportalen har kjegleformete kapiteler, slik også flere av de antatt eldste portalene har, Vågå, Rennebu og Imshaug.²⁸⁵ Alle senere Sogn-Valdres-portaler har klokkeformete eller sylindriske kapiteler. Arkivolten er flat og glatt og markert med enkle konturlinjer. Over arkivolten svever de to store motstilte dragene og biter over halsen på midtdragen. Tre par av illsinte smådrager spreller i tredoble løkker og åttetallsliknende former

²⁸¹ Hohler 1999, s. 76.

²⁸² Hohler 1981, s. 309.

²⁸³ Hohler 1981, s. 309.

²⁸⁴ Hohler 1981, s. 309.

²⁸⁵ Hohler 1999, s. 74.

inni rankene og over arkivolten.²⁸⁶ Dyrekamp-motivet er svært gammelt, og dets opprinnelse er noe uklar. Motivet kom til de romanske portalene via Urnesstilen, men omformes og endres til en ny form,²⁸⁷ og sammen med den nye rankedekoren danner det en ny komposisjonsmodell for stavkirkens vestportal.

Sogn-Valdres-ranken er en såkalt ”bebodd ranke”, med drager, som snor og vender seg i alle retninger. Dragen kan beskrives som et fabeldyr som kan opptre med eller uten vinger, og brukt i Bibelen som representant for den ondskap som Jesus Kristus skal trede under sine føtter, og det dyr som engelen Mikael kjemper mot. Slik har motivet en undertone av makt og styrke, noe som har gjort den til et populært motiv i romansk kunst. På 1100- tallet finner man den ofte brukt som et tilnærmet rent ornamentalt motiv, og den har da alltid vinger, og ofte ender halen i en bladranke. Drager er med andre ord ikke noe uvanlig syn i europeisk rankedekor, men de norske dragenes lange, smale kropper og voldsomme bevegelser er en arv fra en eldre tradisjon, det gjelder også tendensen til å flette sammen samtlige elementer i en komposisjon. Den eldre nordiske Urnesstilen anvendte seg av lange, smale, båndformede dyr, og da man i overgangen til romansk tid importerte den romanske dragen med vinger, ble den omformet til å passe inn i den hjemlige tradisjonen. Den korte, litt kraftige dragen som slår en svak bue på ryggen, ble gitt en langsmal form, og fikk endeløse, myke bukninger på hals og hale. Samtidig finner vi at visse romanske detaljer ble benyttet: Hodetypen er en flat og rund form, som også opptrer på noen av kapitelenes i Urnes kirke. Føttene deres, med store sterke klør, viser klare likhetstrekk til hva man kan finne i engelske miniatyrmalerier fra begynnelsen av 1100- tallet. Slik ble den romanske dragen omformet til å passe inn som et element i stavkirkeportalenes båndfletninger.²⁸⁸

Ser man portalen under ett, har ikke skurden mange detaljer, det er de store sirkelbevegelsene og fremfor alt de allestedsnærværende dragene som dominerer inntrykket. Dertil er Hopperstad sammen med Ulvik den portalen hvor dekoren på hver side er mest symmetrisk, også på overliggeren. De store rankesirklene er dyktig tegnet, og bølger jevne og symmetriske oppover vangene. Den åpne og luftige skurden understreker flettekomposisjonens linjer og den gradvise overgangen mellom tynne og tykke linjer bidrar til inntrykket av en endeløs glidende bevegelse.

²⁸⁶ L. Anker 2005, s. 46.

²⁸⁷ Blindheim 1965a, s. 43.

²⁸⁸ P. Anker 1997, s. 232.

5.0. Konklusjoner

5.1. Stolpekirken fra Europa

Gjennom utgravninger under kirkegulv i hele Europa har man avdekket stolpehull og spor etter misjonstidens første kirker, en enkel trekirke med skip og kor. Konstruksjonsmåtene har variert, det er tydelig at det har eksistert flere ulike typer av stolpekirkene. Denne trekirken dannet forbilde også for de første trekirkene i Norden. De må oppfattes som en del av Europas trebyggingstradisjon, fra en tid da de fleste bygninger i disse områdene fremdeles ble bygget i tre. Man må kunne anta at mange av disse første, provisoriske kirkene bevisst var bygget raskt og på enklest mulig måte mens misjonen pågikk. Etter hvert som kirkeorganisasjonen ble fastere etablert, har bedre og mer solide trekonstruksjoner blitt reist. Dette er tydelig både i Europa og Norge der man flere steder har funnet spor etter flere stolpekirker oppå hverandre, den ene større enn den andre. I hvilken grad disse kirkene var dekorert, vet man ennå lite om.

I hvilken grad var denne arkitekturen fremmed i Norge? Romformen må til en viss grad ha vært ny, men kirker ble bygget i Norge allerede på 900-tallet enkelte steder. Tar man i betraktning ikke bare vikingenes trebyggingskunnskaper generelt, men deres utstrakte kommunikasjoner med europeiske land, må man kunne anta at enkelte av konstruksjonsmetodene i stolpekirkene kan ha vært kjent, allerede før Norge ble kristnet.

5.2. Stavkirken med hevet midtrom

Mye av debatten har imidlertid dreiet seg om stavkirken med hevet midtrom og dens opprinnelse og utvikling. Ahrens mener den har sitt opphav i profane hallbygninger med indre stolperekker på De britiske øyer, slik eldre norske stolpekirker også kan ha hatt hevet midtrom. Christie understreker at stavkirkene med hevet midtrom i sin egentlige form er et sentralanlegg som på alle fire sider er omgitt av en lavere omgang. Han mener koret som bygningsdel ble tilført i det øyeblikk det ble behov for å bygge kirker. Sentralanlegget kan med andre ord ha vært en før-kristen, eller profan bygningstype.

Det ser med andre ord ut til at den norske stavkirken bygger på en forutgående, europeisk trebygningstradisjon. Det må likevel understrekes at utviklingen på visse punkter må ha gått relativt raskt, det gjelder spranget fra jordgravde stolper og vegger til bruken av sviller og grunnstokker. De arkitektoniske forstadier arkeologien har funnet spor etter, er relativt enkle, samtidig som de ligger de etterfølgende bygninger svært nær i tid. Man vet fremdeles svært lite om hvordan denne prosessen har foregått, men nye arkeologiske funn fra Europa og Norden kan tyde på at det har vært arbeidet med bygninger reist på sviller og

grunnstokker i ulike variasjoner på begynnelsen av 1100-tallet. Det viktigste her er å klargjøre at ikke bare den lille enskipete trekirken, men også stavkirken med hevet midtrom springer ut av en selvstendig, felleseuropeisk trebyggingstradisjon, i stor grad uavhengig av steinarkitekturen. Det eneste man vet med sikkerhet er at stavkirken med hevet midtrom ikke fikk like stor utbredelse i andre land slik den gjorde i Norge. I hvilken grad kirken på sviller og grunnstokker har sin opprinnelse her, er umulig å si i dag.

5.3. Stavkirkeskurden

Hvorvidt denne trebyggingstradisjonen har vært fulgt av en egen dekortradisjon er uvisst, men det er nok sannsynlig skal man dømme etter funn av portaldeler i Urnesstil som er funnet flere steder i Norden. Hohler mener man her har to ulike arkitekturtradisjoner, i stein og tre, som løp selvstendig, om ikke uavhengig av hverandre. Dette er tydelig i Norge, om man sammenligner treskurden i stavkirkene med den bevarte skulpturen i stein. Svært mye av det opprinnelige materialet er forsvunnet i dag, og man skal være forsiktig med å trekke konklusjoner basert på lille som er igjen. Det bør likevel synes klart at treskurden i stavkirkene til en viss grad springer ut av en egen tradisjon. Sogn-Valdres-portalenes forhold til den eldre Urnesstilen viser dette. Det er likevel klart at portalene og treskurden i visse tilfeller, på for eksempel Urneskapitelene og Hopperstadportalen, gjenspeiler et håndverksmiljø på et høyt profesjonelt nivå, som har utøvet sitt yrke i et internasjonalt miljø der bemidlede oppdragsgivere med kresen smak har stimulert og utfordret håndverkere. Der har nye stiltrekk blitt tatt opp i treskurden, og man har vært opptatt av å følge disse retningene.

5.4. Bergen

Allerede på slutten av 1000-tallet må en første bygghytte ha vært etablert i Bergen. Byen var på denne tiden nylig grunnlagt av kong Olav Kyrre, og arbeidene på Kristkirken hadde trolig sammenheng med at byen allerede da mer eller mindre fungerte som sete for biskopen. Med den store Kristkirken etableres en anglo-normannisk bygghytte i byen, og håndverkerne derfra kan trolig spores i de eldste delene av Mariakirken på 1130-40-tallet. På dette tidspunktet hadde imidlertid en ny gruppe håndverkere kommet til byen, trolig fra Lund, for å arbeide ved Munkeliv klostres Mikaelkirke. Disse håndverkerne brakte med seg en helt ny arkitektur- og dekorstil, nemlig den rhinsk-lombardiske, med røtter i Nord-Italia. Nye dateringer av byggearbeidene i Lund tilsier i følge Lidén at disse håndverkerne kan ha arbeidet i Bergen allerede på 1120-30-tallet.

På denne tiden ble det også reist flere trekirker i Bergen, den viktigste av dem var kanskje kong Eysteins Apostelkirke, samt hans kongshall i tre. Trolig var det slike representative bygninger, bygget for kongelige og geistlige av høy rang, som fungerte som de fremste forbilder for trekirkearkitekturen, og ikke bare steinbygningene. Hvordan de har sett ut, kan vi bare fantasere om, men trolig har de hatt en egen arkitektur- og dekortradisjon å gå ut i fra. Vi ser med andre ord at det i Bergen har vært et hektisk og mangfoldig byggemiljø, der anglo-normanniske og rhinsk-lombardiske stilretninger har overlappet hverandre, og et miljø der trebygninger ikke nødvendigvis hadde dårligere status enn steinarkitekturen.

I Bergen har den norske stavkirkearkitekturen kunnet forsyne seg av alt dette, i form av håndverkere, som i full grad har kunnet flytte på seg, mellom de ulike bygghyttene i byene, til byggeoppdrag på landsbygda, i små og store kirker. Kanskje har de hatt med seg en skissebok som vokste med årene etter hvert som de gikk fra lærling til mester. Dette vet man fremdeles svært lite om, men at håndverkerne i samhandling med oppdragsgivere var viktige i spredningsprosessen, er det ingen tvil om.

Litteraturliste

Anker, Leif: De norske stavkirker. Oslo 2005

Anker, Peter: Høymiddelalderens skulptur i stein og tre, i K. Berg (red) *Norges Kunsthistorie 2*, Oslo 1981.

Anker, Peter: Stavkirkene, deres egenart og historie, Oslo 1997.

Ahrens, Claus: Om stavkirkeproblemet *FNFB* Årb.1994 s. 37-50.

Blindheim, Martin: Norwegian Romanesque Decorative Sculpture, London 1965.

Bjerknes, Kristian: Romansk og gotisk i vår stavkirker. En studie omkring Hopperstadkirken. *FNFB* Årb. 1944, s. 7-42.

Boëthius, G.: *Hallar, tempel och stavkyrkor*. Stockholm 1931.

Bugge, G. og Mezzanotte, B.: Stavkirker, Oslo 1993

Christie, Håkon: Stavkirkene – arkitektur. *Norges Kunsthistorie 1*, Oslo 1981, s. 139-252.

Dietrichson, Lorentz: De norske stavkirker, Kristiania 1892.

Ekroll, Øystein: Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550. Oslo 1997.

Fischer, Gerhard: *Domkirken i Stavanger*, Oslo 1964.

Fischer, Gerhard et al.: Norske Kongeborger.B. 2. Bergenhus. Oslo 1980.

Fuglesang, Signe Horn: Vikingtidens kunst, *Norges Kunsthistorie 1*, Oslo 1981.

Harket, Agnete Berentsen: *Romanske dekorfragmenter fra Nidaros domkirkes steinsamling*. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders forlag 1998.

Hauglid, Roar: Urnes stavkirke i Sogn, *FNFB*, Årb. 1969 s. 34-69.

Hauglid, Roar: Norske stavkirker, dekor og utstyr. Oslo, 1973.

Hauglid, Roar: Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling. Oslo 1976.

Helle, Knut: Tidlig byutvikling i Vestnorge, *Onsdagskvelder i Bryggens Museum*, Bergen 1995.

Hohler, Erla Bergendahl: Hylestadportalen og dens forbilder, *Aust- Agder- arv, 1971-72, s. 59-81*

Hohler, Erla Bergendahl: The capitals of Urnes Church and their background, *AA 46*, København 1975.

Hohler, Erla Bergendahl: Stavkirkene - Den dekorative skurd, i K. Berg (red.), *Norges Kunsthistorie I*, Oslo 1981.

Hohler, Erla Bergendahl: *Norske stavkirkeportaler I-II*, manuskript 1993.

Hohler, Erla Bergendahl: *Norwegian Stave Church Sculpture I-II*, Oslo 1999.

Hohler, Erla Bergendahl: Stavkirkeportalene og deres symbolikk, *FNFMB*, Årb. 1995, s. 169-190.

Kahn, Deborah: Canterbury Cathedral and its Romanesque Sculpture, London 1991.

Kleinbauer, W.E.: Modern Perspectives in Western Art History. N.Y. 1971.

Kloster, Robert: Borgund Stavkirke, *FNFMB*, Årb. 1969, s. 70-73.

Lidén, Hans-Emil: Mariakirken: romansk bygningskunst i Bergen. En undersøkelse av kirkebygningsevne i Bergen i 1100-årene med utgangspunkt i Mariakirken, *Det Hanseatiske Museets Skrifter: 18*, Det Hanseatiske Museum, Bergen 1961.

Lidén, Hans-Emil: Mariakirken i Bergen, *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*, Bergensavdelingen 1969.

Lidén, Hans-Emil: Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketypene 1000-1100-årene. Bjørgvin Bispestol 1970.

Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy: Bergen, i "Norges Kirker" utgitt av Riksantikvaren 1980-1990, bind I-III.

Lidén, Hans-Emil: Kirkearkitektur by – land, *Onsdagskvelder i Bryggens Museum*, Bergen 1994.

Lidén, Hans-Emil: Mariakirken i Bergen. Mangschou, Bergen 2000.

Moe, O.H.: Urnes and the British Isles, *Acta Aerceologica* 26, 1956, s. 1-30.

Nicolaysen, Nicolay: Mindesmærker af Middelalderens Kunst i Norge I-IV, Chra. 1853-55.

Schapiro, Meyer: Romanesque art, Selected Papers. *On the Aesthetic Attitude in Romanesque Art*. London 1993.

Shetelig, Håkon: *Urnesgruppen, det sidste avsnit av vikingetidens stilutvikling*. Fortidsminneforeningens årbok 1909, Kristiania 1910.

Stigum, Hilmar: *The study of man. Evolusjonstanken og det historiske forløp*. Oslo 1946.

Tryti, Anna Elisa: By og land i middelalderen: Bergen som sentrum i bispedømmet, *Onsdagskvelder i Bryggens Museum*, Bergen 1994.

Zarnecki, George: English Romanesque Sculpture 1066-1140, 1951.